

SÂSÂNÎ KÜLTÜR VE MEDENİYETİNİN İSLÂM KÜLTÜR VE MEDENİYETİNE ETKİLERİ

Ahmet Altungök*

Özet

Ortaçağ denilince akıllara sürekli olarak karanlık bir çağ gelir. Çünkü akla ilk olarak gelen şey Avrupa'nın, skolâstik felsefenin etkisiyle; bilim, sanat ve felsefeden uzaklaşmış olmasının getirdiği sosyal bunalımlar ve toplumsal geri kalmışlıklardır. Oysa Ortaçağın İslam dünyası boyutu parlak bir medeniyete sahiptir. Antik Yunan, Roma ve Sâsânî Medeniyetlerine ait kültür ve medeniyet öğelerini alarak güçlü bir medeniyet ortaya koyan İslam Dünyası, özellikle Abbasiler döneminde büyük bir aydınlanma yaşamıştır. Biz bu makale çalışmamızda Sâsânî kültür ve medeniyetinin İslam Dünyası üzerindeki etkilerini çalışmayı gerekli gördük. İslam dünyasının parlak bir medeniyete sahip olmasının büyük etkenlerinden bir tanesi de Sâsânî kültür ve medeniyetinin İslam dünyasına olan katkılarıdır. İslam dininin bilim, sanat, felsefe gibi medeni unsurlara açık ve yenilikçi bir yaklaşıma sahip olması bu aydınlanmayı beraberinde getirmiştir. Bilginin, İslam dini açısından elde edilmesi gereken yitik bir nesne olarak görülmesi ve onun elde edilmesi yolundaki hedefleri, Müslümanların fethetmiş oldukları coğrafyalarda karşılaşmış oldukları faydalı medeni unsurları almalarına vesile olmuştur.

Anahtar Sözcükler: *Sâsânî, Abbasi, İslam Dünyası, İran, Kültür ve Medeniyet*

Abstract

The Impacts of the Sassanid Culture and Civilization to the Islamic Culture and Civilization

When we are talking about the medieval ages, usually a dark era comes to mind. This is because the first thing that comes to mind is the social crisis and the social backwardness in Europe as the result of having remained distant to the sciences, art and philosophy under the influence of the scholastic philosophy. Whereas the dimension of the Medieval Islamic World had a brilliant civilization. The Ancient Greek, having taken the cultural and the civilization elements of the Roman and the Sassanid civilizations, has experienced a great enlightenment during the period of the Islamic World which revealed a strong civilization, especially in the period of the Abbasids. We, in our study of this article, have founded it necessary to study the impacts of the Sassanid culture and civilization on the Islamic world. And one of the major factors that the Islamic world has a bright civilization is the contribution of the Sassanid culture and civilization to the Islamic world. The Islamic religion, having an open and innovative approach to the civilized elements as science, art, and philosophy, has brought along the enlightenment as well. Seeing the knowledge as a lost object that needs to be obtained in terms of the religion of Islam and the objectives towards achieving it, have been a conduce towards getting the useful civilized elements that the Muslims met on the region they have conquered.

Keywords: *Sassanid, Abbasids, Islamic World, Iran, Culture and Civilization.*

* Yrd. Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebâli Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Giriş

Dört halife döneminde Müslümanların Irak ve İran topraklarını fethetmesi, Hz Peygamber'in Arap Yarımadasında tesis etmiş olduğu idari yapının kısa zamanda hızlı bir devletleşme sürecine girmesi açısından katalizör görevi görmüştür. Özellikle oturmuş bir devlet yapısına sahip olan Irak¹ merkezli Sâsânî Devletinin düşmesi ve bütün mirasının Müslümanların eline geçmesi ile beraber; Müslümanlar bu yapıyı, yeni teşkil etmiş oldukları idari yapının organlarını oluşturmada örnek olarak almışlardır. Müslümanlar para basmaktan tutun, postacılığa; vergilerden tutun, bayram kutlamalarına kadar birçok konuda Sâsânî devlet yapısını örnek almışlardır. Bunun yanında Irak topraklarına yerleşen Müslümanlar burada yeni şehirler² kurarak, Sâsânîlerin kültür mirası üzerinde yaşamaya başlamış; kültürel ve sosyal açıdan bu medeniyete ait birçok öğeyi özümsemişlerdir. Antik Mısır, Yunan, Mezopotamya, Bizans ve Pers kültür bölgelerini büyük bir hızla ele geçiren Müslümanlar, bu bölgelerde karşılaşmış oldukları mimari, edebiyat, sanat, şehircilik gibi yüksek medeniyet objeleri karşısında öğretilenden ziyade daha çok öğrenen konumunda olmuşlardır³. Bundan dolayı İslam Medeniyeti için yapılan; "Arap dili ile ifade edilen Grek, Aram ve İran Medeniyetinin İslam dinine girmiş şekli" diye bir tabir çok yerinde olmalıdır.

Sâsânîlerin İslam dünyasına etkileri elbette daha çok siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel alanda olmuştur. Bunun dışında dini konularda Sâsânîlerin İslam dünyası üzerinde çok fazla bir etkisi görülmemektedir. Mali divanların oluşturulması, vergilendirme sistemleri, vergi çeşitleri, vergiler için tayin edilen oranlar, Sâsânîler döneminde oluşturulan kıstaslar esas alınarak devam ettirilmiştir. Bunun yanında Sâsânîler dönemi sosyal yaşantısı İslam dünyasını etkileyen diğer konuların başında gelir. Sâsânîler dönemi şehirciliği, yaşam tarzı, giyim kuşama, yemek kültürü Müslümanlar tarafından benimsenmiş özellikle saray çevresi ve zenginler arasında yaygın hale gelmiştir. Bunun yanında Sâsânîler dönemi mimarisi, resim sanatı, kabartma ve süsleme tekniği ile endüstri çalışmaları Müslümanlar tarafından benimsenmiş ve İslam sonrası oluşturulan sanat anlayışında devam ettirilmiştir. Sâsânîler dönemi bilim ve felsefesinin de İslam Dünyası üzerindeki etkileri çok bariz bir şekilde ortadadır. Bu döneme ait bilimsel ve felsefi birikimler çeviri faaliyetleri sonucunda İslam dünyasına aktarılmış ve büyük bir aydınlanmanın önü açılmıştır. Elbette İslam

¹ Sâsânî Devletinin merkezi Irak topraklarıdır. Bu devletin başkenti Medain buradaydı ve Sâsânîler bu topraklar üzerinde, özellikle Dicle ve Fırat nehirlerinin kenarlarında çok sayıda şehir inşa etmişlerdir. Bkz. Bakır ve Altungök 2014, s.2-42.

² İlk dönem burada kurulan iki meşhur şehir, İslam tarihinde de önemli bir yere sahip olan Basra ve Küfe şehirleridir. Bkz. Bakır 1992, s.108-111; Avcı 2002, s.339-342.

³ Hitti 1980, s.266, 267.

dünyası genel anlamda Sâsânî kültür ve Medeniyetinin hâkim olduğu birçok coğrafyayı ele geçirerek bu topraklarda kendi kültür ve medeniyetini oluşturduğu için Sâsânîler dönemine ait kültür ve medeniyet öğelerinden birçok alanda istifade etmiştir. Fakat biz bu çalışmamızda bunlardan sadece bazı konular üzerinde durarak bu konuyu incelemeyi uygun gördük.

Siyasi ve İdari Alandaki Etkileri

Müslümanlar, Hz Ömer ile beraber İran devlet yönetimini ve kurumlarını örnek olarak almaya başladılar⁴. Hz Ömer döneminde devlet yönetiminde çok sayıda divan teşkil edilmiştir. Sâsânî devlet işleri *divan* adı verilen kurullarda icra edilirdi ve bu sözcük Pehlevice *idare* anlamına gelmekteydi⁵. Köken itibariyle Aramca bir sözcükten gelen bu kavram Farsça, Arapça, Urduca ve Türkçede birbirine yakın anlamlarda kullanılmıştır⁶. Sâsânî devlet teşkilatının idari kısımları olan divanlar İslam sonrası dönemde olduğu gibi kullanılarak devam etmiştir⁷. Sâsânîler döneminde divan ilk olarak mali işlerin yürütülmesi amacıyla tesis edilmişti⁸. İdari yapı bünyesindeki bu divanlar İslam sonrası dönemde *devâvin* adıyla fonksiyonlarını devam ettirmişlerdir. Sâsânîler döneminde devletin her türlü kitabet ve hesap işleri bu divanlar üzerinden yürütüldüğü gibi İslam sonrası dönemde de devletin her türlü işleri bu divanlar üzerinden yürütülemeye devam edilmiştir⁹. Devletin her türlü yazışmaları ilgili divanlarda depolanır ve bunlarla ilgili fihristler tutulurdu¹⁰. Sâsânîlerin yıkılmasından sonra Abdülmelik bin Mervan döneminde Hicri 75 ve 95 yılları arasında bu divanlardaki tutanaklar Arap diline tercüme edilmiş ve bundan sonraki dönemlerde Araplar adına *devavin* dedikleri bu divan usulünü geliştirerek kullanmışlardır¹¹. Abbasiler döneminde divan usulü aynen Sâsânîler döneminde olduğu gibi kullanılmış hatta paranın ayarı, vergilerin miktarı divanlarda tutulduğu şekliyle hesap edilerek kullanılmıştır¹². Irak toprakları üzerinde Farsça tutulmuş olan divan zabıtları Haccac b. Yusuf'un valiliği döneminde kendisinin emriyle Arapçaya çevrilmiştir.

İslam sonrası dönemde ilk defa Hz Ömer *fey* gelirlerinin dağıtılması

⁴ Barthold ve Köprülü 1973, s.25.

⁵ Nefisi 1331, s.26; Kristensen 1368a, s.512; Farazmand 2001, s.621.

⁶ Dûrî 1994, s.377, 378.

⁷ Kristensen 1368a, s.518, 519; Farazmand 2001, s.621.

⁸ Hitti 1980, s.264; Rıza 1376, s.13.

⁹ Barthold ve Köprülü 1973, s.25.

¹⁰ Nefisi 1331, s.301; Kristensen 1368a, s.518, 519.

¹¹ Arûdî 1921, s.29.

¹² Nefisi 1331, s.26; Farazmand 2001, s.621.

noktasında mali divan teşkil ederek divan usulünü başlatmıştır¹³. Bu divanların başında bulunan bürokrata Sâsânîler döneminde *diphar* adı verilmekteydi¹⁴. İslam sonrası dönemde bu görevli *debir* şeklinde ifade edilmiştir. Bu kavram, Sümerce yazı anlamına gelen *dupa* sözcüğünün *dipha* şeklinde Eski Persçeye girmesinden sonra bu şekli almıştır¹⁵. Sâsânîler döneminde bilinen yedi büyük divan bulunmaktaydı. Bunlar, adli divan olan *dad diphar*, maliye divanı olan *şahr amar diphar*, saray hazinesi divanı olan *gadhak (gezek) amar diphar*, devlet hazinesi divanı olan *genc amar diphar*, devlet ağılları ve ambarlarının divanı olan *akhor amar diphar*, tapınak ve din işleri divanı olan *adhur amar diphar*, sosyal işler ve yardımlaşma divanı olan *ravangan amar diphar*dır¹⁶. İslam sonrası dönemde divanlarda kâtiplik görevinde bulunan yüksek rütbeli bürokratlara *debir* denmeye devam etmiş ve bu usul Samanî, Abbasi, Gazneli ve Selçuklu devletlerinde olduğu gibi devam etmiştir¹⁷. Sâsânîler döneminde hükümdarlar ayda bir defa mezalim mahkemesi kurarak, yargı divanına başkanlık ederek, halkın dertlerini dinlerler ve onların şikâyetlerini kayıt altına aldırırıldır¹⁸. Bu yargılama sırasında adli divan başkanı *dad diphar* da hükümdarın yanında hazır bulunurdu. İslam sonrası dönemde bu uygulama *Divan-ı Adl*, *Daru'l-A'lâ* ve *Divân-ı Mezâlim* adıyla varlığını devam ettirmiştir¹⁹. Gazneliler dönemi hükümet teşkilatı İran usulünde örgütlenerek *divanlar* ve *vezirlikler* İran devlet yönetimi tarzında teşkilatlandırılmış, buralarda *debirler* görevlendirilmiştir²⁰.

İslam dünyasının miras olarak devraldığı Sâsânî mali teşkilatı, İran'da ordu teşkilatından sonra en büyük kurumdu. Bu teşkilat içerisinde çalıştırılmak için hesap kitap ve yazışma işlerinde çok sayıda yetişmiş elemana ihtiyaç duyulmaktaydı. Çalışanlarının oluşturmuş olduğu dev maliye ordusu ve bunlara ait çok sayıda vergi depolama merkezleriyle Sâsânî maliyesi, ülkenin en büyük kurumları arasında bulunmaktaydı²¹. Sâsânî mali divanının başında ülkenin ziraat ve tarım işlerine bakan kendisine *vesteryuşan salar* veya *satrayoşansa*

¹³ Dûrî 1994, 378.

¹⁴ Yakubi 1382, 219; Girişmen 1336, 313; Zerrinkoob 1383, 163; Gartwhite 2005, 104; Ortaylı 1996, 13; Morony 2005, 85.

¹⁵ Kucur 1994, 63, 64.

¹⁶ Yakubi 1382, I: s.220; Meşkur 1366, s.107; Nefisi 1331, s.280-281; Seâlebî 1900, s.300; Ortaylı 1996, s.14-15; Deryaî 2009, 5s.3-54; Kristensen 1368a, s.183-184, 199; Chegini ve Nikitin 1999, s.42.

¹⁷ Kucur 1994, 64.

¹⁸ Kristensen 1368a, 406; Morony 2005, 85; Mase 1337, 185.

¹⁹ İnalçık 1988, 346.

²⁰ Merçil 1996, 482.

²¹ Sykes 1915, 501; Ortaylı 1996, 14.

denilen vezir bulunurdu ki bu tabir *çiftçilerin reisi* anlamına gelmektedir²². Sâsânî ülkesindeki tarım faaliyetlerinin takip edilmesi ve tarım ürünlerinden elde edilen vergilerin hazineye devredilmesi ile ilgilenen bu vezir, *iran mazgar* adı verilen baş vezirin yardımcıları arasından seçilirdi²³. Bu göreve atanan kişi asil bir soydan gelmeli, yüksek bir zekâyâ, asalet ve fazilete sahip olmalı, Sâsânî dilini çok iyi konuşmalıydı. Bu bakanlığın daha sonraları İslam döneminde karşılığı *sahib-i divan ve haraç* şeklini almıştır²⁴.

Sâsânîler döneminde yargıçlık işlerine din adamları bakarlardı ve bu işle uğraşan din adamlarına *dadhvaran* (dazveran) denirdi²⁵. Yargı erkinin başında yine bir din adamı bulunurdu ve bu kişiye de *dadhvaranı dadhvar* (dazveranı dazver) adı verilirdi²⁶. Sâsânî yargı teşkilatı sivil ve askeri olmak üzere iki kısma ayrılmaktaydı. Sivil yargının başında *şahrdazur* adı verilen bir din adamı bulunurdu²⁷. Sivil yargının saraydaki yazışmaları ve divan işleri *debir* adı verilen bürokratlar tarafından icra edilirdi²⁸. Askeri yargının başında bulunan baş yargıca ise *ordu yargıcı* anlamına gelen *sepahdazur* adı verilirdi²⁹. Askeri yargıçlık görevine atanan kişiler *hirbad* adı verilen din adamları arasından seçilmekteydi. Bu yargıç İslam sonrası dönemdeki *kadiyü'l-cündün* aynısıdır³⁰. İslam sonrası dönemde ilk defa askeri yargıç ataması Hz Ömer tarafından gerçekleştirilmiş ve Suriye ordusunda askeri kadılık görevinde bulunmak üzere Hz Peygamber'in ashabından, Ebu'd-Derda atanmıştır³¹. Hz Peygamber yaşadığı dönemde yargı işlerine kendisi bakmaktaydı. Fakat Hz Peygamber'den sonra Müslümanlar, yargılama işlerine bakmak için kadılar görevlendirdiler ve Irak toprakları üzerinde Sâsânîlerin askerleri yargılamak için ayrı bir yargıç atadıklarını fark ettiler. Sâsânî Devleti tarzı yargı sistemi ilk defa Hz Ömer döneminde tesis edilmiş ve Şam, Humus ve Kinnesrin'e birer kadı atanmıştır³². Eski Türklerde de *yolak* ve *yargu* unvanıyla orduda görev yapan kimselerin buna yakın bir görevleri oldukları söylenmektedir. İslam sonrası dönemde *kadiyu'l-asakir*, *kadiyu'l-leşker* şeklinde de tabir edilen bu görev Osmanlılar döneminde *kazasker* şeklinde tabir edilmiştir³³. Sâsânîler döneminde *kazâvet*

²² Rıza 1376, 12; Ortaylı 1996, 13.

²³ Belhî 1339, 92; Kristensen 1368a, 183.

²⁴ Rıza 1376, 13.

²⁵ Meşkür 1366, 107; Ortaylı 1996, 12; Wiesehöfer 2003, 187.

²⁶ Kristensen 1368a, 404.

²⁷ Yakubi 1382, C. I, 220; Meşkür 1366, 107; Kristensen 1368a, 404.

²⁸ Girişmen 1336, 313; Farazmand 2001, 621.

²⁹ Meşkür 1366, 107; Kristensen 1368a, 405.

³⁰ Nefisi 1331, 35.

³¹ İpşirli 1992, 140.

³² Hitti 1980, 265.

³³ İpşirli 1992, C. 25, 140.

işlerine bakan bütün yargıçlar *mobedân-ı mobâd* adı verilen yargıçlar yargıcı anlamına gelen din adamları reisine bağlıydı³⁴. İbn Sa'd, Harezmi, Mes'ûdi, Cahız ve Ya'kûbi gibi klasik İslam müelliflerine ek olarak günümüz şarkiyatçılarından bazıları *mobedân-ı mobâd* terkininin İslam sonrası dönemde *kadiulkudat* şeklinde telaffuz edildiğini ifade etmektedirler.

İslam dünyasının Sâsânîlerden devralmış olduğu önemli uygarlık öğelerinden bir tanesi de posta teşkilatıdır. Sâsânî posta teşkilatına İslam sonrası dönemde *berid* adı verilerek Emeviler ve Abbasiler tarafından da aynen devam ettirilmiş ve daha da geliştirilmiştir³⁵. *Berid* kavramı Farsça *kesik kuyruk* anlamında *buride dum* terkininden gelmektedir. Bunun sebebi de postacıların birbirlerini tanıması için postacılık faaliyetlerinde kullanılan atların kuyruklarının kesik olmasından kaynaklanmakta ise de bu sözcüğün *posta hayvanı* anlamında Yunanca *veredus* sözcüğünden geldiği ve bu tanımın Emeviler döneminde kullanılmaya başlandığı da ifade edilmektedir³⁶. Sâsânî ülkesinde ve kendilerinden sonraki diğer İslam devletlerinde postacılık faaliyetleri, genel olarak casusluk faaliyetleri ile iç içe devam etmiştir³⁷. Bu teşkilat için çalışan postacılar casusluk amacıyla kullanılmaktaydılar. Sâsânîlerden sonra İslam devletleri İranlılardan devraldıkları posta teşkilatını geliştirerek devam ettirdiler ve bu kurumla ilgili Farsça kitapları Arapçaya çevirdiler³⁸. Araplar, İran, Irak ve Horasan gibi bölgelerde bulunan Sâsânî posta teşkilatına ait unsurları aynı şekilde kullanmaya devam etmişlerdir³⁹. Arapların düzenli bir posta sistemi teşkili Emeviler döneminde gerçekleşmiş ve düzenli bir posta teşkilatı için 4 milyon dirhem para ayrılmıştır⁴⁰. Bayrak yarışı şeklinde gerçekleşen bu haberleşme sisteminde ulaklar belirli mesafelerdeki posta istasyonlarına mektupları bırakarak geri dönerler ve orada çalışan başka bir ulak aldığı mektupları bir sonraki istasyona bırakırdı. Böylece mektup, bir istasyondan diğer istasyona gideceği yere kadar giderdi. Bundan dolayı postacılık faaliyetleri hızlı bir şekilde yerine getirilir, gönderilen postalar kısa zamanda yerlerine ulaştırılırdı ki *Parvanak* adı verilen bu sistem aynı şekil İslam dünyası tarafından alınarak *pervaneci* adıyla devam ettirilmiştir⁴¹.

³⁴ Özen 2001, 78.

³⁵ Bennison 2009, 28; Nefisi 1331, 28; Ortaylı 1996, 14; Fattah ve Caso 2009, 80; Meri 2006, 631; Bowersock vd.1999, vii; Özgüdenli 2000, 397.

³⁶ Köprülü 1970, 541; Harekât 1992, 498.

³⁷ Bosworth 1975, 182; Köprülü 1970, 542.

³⁸ Harekât 1992, 500.

³⁹ Köprülü 1970, s.542. Yunanlıların, postacılık faaliyetlerini İranlılardan almış oldukları *angaros* sözcüğü ile ifade ettikleri söylenmektedir. Bkz. Barthold ve Köprülü 1973, s.26.

⁴⁰ Harekât 1992, 499.

⁴¹ Yarshater 1988, 13; Nicolle 1996, 13.

İslam dünyasının Sâsânîlerden devraldığı *vezirlik* müessesesi en önemli uygarlık öğelerinden bir tanesidir⁴². Sâsânîler döneminde bu kurum çok önemli bir yere sahipti. Hükümdarın adına *vazurg* denilen yedi tane vezir olur ve bunlardan bir tanesi *vazurg farmadar* adıyla *baş vezir* olarak görev yapardı⁴³. *Vazurg* sözcüğü İslam sonrası dönemde Müslümanlar tarafından *vezir* şeklinde ifade edilmiştir. Bu kavram kaynağını Avesta'da geçen; *aldığı kararların kesin olarak yerine getirilmesi gereken kişi* anlamına gelen *vicira* sözcüğünden almaktadır⁴⁴. Bununla beraber vezirler, *iran mazgar*, *hazarbaz* ve *hazarapat* şeklinde de isimlendirilmekteydi⁴⁵. Sâsânîler döneminde bu vezirler, bakan sıfatıyla görev yaparlardı ve saray teşkilatı bünyesindeki divanlar kendilerine bağlı olarak çalışmaktaydı. Vezirler ülkenin maliye, tarım, adliye, ordu, hazine, din ve eğitim işleri gibi önemli bakanlıklarını yürütürlerdi. Sâsânîler döneminde hükümdarın yanında ilk dönemlerde bir veya iki tane vezir bulunurken, ülke işlerinin büyümesi ve yeni divanların ortaya çıkmasıyla, bazı dönemlerde vezirlerin sayısı on dörde kadar çıkmıştır. Abbasiler Sâsânîlerdeki vezâret sistemini olduğu gibi almışlar ve vezirlik olayını *vezâret-i tevîz* ile *vezâret-i tenfîz* şeklinde iki şekilde tanzim etmişlerdir⁴⁶.

İslam dünyasının Sâsânîlerden miras olarak bıraktığı diğer medeni öğelerden birisi de *şehircilik*'tir. Sâsânî şehir yapısı, ortasında *diz* adı verilen bir kale ile bunun etrafında kurulmuş olan ve adına *şehristan* denilen etrafı duvarlarla çevrili bir yerleşim yeri şeklindedir⁴⁷. *Diz* adı verilen kaleler, kendisine *dizdar* denilen komutanlar, şehristanlar ise adına *şehrdar* veya *şehrig* adı verilen valiler tarafından yönetilirlerdi⁴⁸. Genel olarak *şehristan*ların kapılarının yanında pazarlar olurdu. İslam sonrası dönemde bu şehircilik anlayışı yavaş yavaş değişerek pazarlar *şehristan*ların içlerine alındı ve *şehristan*ların ortasında büyük meydanlar kurularak bu meydanların yanında merkez camiler yapıldı. İslam sonrası dönemde Samanilerin etkisiyle Orta Asya Türk şehirleri İran tesiri altında kalmıştır. Bu dönemde iç kale, asıl şehir ve dış mahalleler şeklinde olan Türk şehirleri, İran etkisi ile iç kale, *kuhendaz*; iç şehir, *şehristan* ve dış mahalleler *rebez* şeklinde isimlendirilmeye başlamıştır⁴⁹. *Şehristan* kavramının asıl anlamı *hâkimiyetin tesis edildiği mekân* anlamına

⁴² Özgüdenli 2000, 397.

⁴³ Meşkür 1366, 105; Mase 1337, 184; Ortaylı 1996, 12; Rıza 1376, 12; Nicolle 1996, 12; Farazmand 2001, 620; Wiesehöfer 2003, 187.

⁴⁴ Ortaylı 1996, 12; Mase 1337, 184.

⁴⁵ Kristensen 1368a, 170; Farazmand 2001, 619; Wiesehöfer 2003, 188.

⁴⁶ Yıldız 1988a, 38.

⁴⁷ Barthold ve Köprülü 1973, 24.

⁴⁸ Yakubi 1382, I: 19; Kristensen 1368a, 205; Oğuzoğlu 1994, 481; Ortaylı 1996, 12.

⁴⁹ Küçükaşçı 2010, 443.

gelmektedir. Orta Asya'dan Ön Asya'ya ve oradan Suriye, Mısır ve Anadolu'ya akın eden Türkler, İran dili ve edebiyatına ait birçok terimin yanında siyasi ve sosyal objeleri de bu bölgelere taşımışlardır⁵⁰. Sâsânî şehircilik anlayışının en belirgin olarak kendisini gösterdiği dönem Abbasiler dönemidir. Abbasiler, kurmuş oldukları şehirleri Sâsânîler dönemi şehirlerinin belirgin özelliği olan dairevi şehir planını örnek alarak yapmışlardır ki bunun en bariz örneği Bağdat şehridir⁵¹. Kurulan bu şehirlerde inşa edilen bahçeler Sâsânî yaşam tarzını yansıtan objelerle süslenmiştir. Bu bahçelerin bariz özelliği; birbiriyle kesişen iki yol etrafında ekilen ağaç ve çiçek gibi yeşilliklerin oluşturduğu adına *çar bağ* denilen etrafı çevrili alanlardır⁵². Aynı şekil Bağdat şehrinin içinde bulunduğu *Irak* toprakları da ismini Sâsânîler döneminde telaffuz edilen *İrek* sözcüğünden almıştır⁵³.

Hız Ali'nin hilafeti devresinde *şurta* adı verilen polis teşkilatı ihdas edilmiştir⁵⁴. Bu teşkilatın ihdasında Sâsânî Devletinin güvenlik amacıyla Irak toprakları üzerinde tesis etmiş olduğu güvenlik birimlerinin etkisi olmuştur. Sâsânîler döneminde tapınakların, şehirlerin, sarayların, soyluların güvenliği için ihdas edilen koruma birlikleri olup koruma birliklerinin başında bulunan komutana *çetrenğ* adı verilmekteydi⁵⁵. Koruma birliklerine verilen isim ise *çakeran* idi. Bu birlikler İslam sonrası dönemde de Hız Ömer'in hilafeti zamanında ve Ebu Musa el-Eşari'nin Basra ve Küfe valilikleri dönemlerinde, gece bekçiliği gibi işlerde kullanılmaktaydı. Fakat Hız Ali dönemine geldiğinde, düzenli bir polis teşkilatı tesis edilerek adına da İran mahlashı *el-şurta* adı verildi⁵⁶. Sâsânî tapınaklarının korumasıyla görevli olan *zutt* denilen taife, İslam sonrası dönemde önce bekçilik görevlerinde kullanılmışlar ve Hız Ali döneminde ise bunlar *Şurta Teşkilatında* görev yapmışlardır.

İslam sonrası dönemde kurulan devletlerin birçoğunun Sâsânîlerden etkilendiği konuların başında *ordu* teşkilatının yapısı gelmektedir. İslam ordusu Sâsânî Ordusu gibi merkez ordu, sağ kanat, sol kanat, öncüler ve artçılar şeklinde yapılandırılmıştır. Bu usule beşli anlamına gelen *hamis* denilmekteydi⁵⁷.

⁵⁰ Barthold ve Köprülü 1973, 24, 38.

⁵¹ Yetkin 1988, 49.

⁵² Eyyapan 1992, 480-481.

⁵³ İrek, mitolojik dönem İran efsanelerinde geçen Feridun'un üç oğlundan birisidir. Bu efsaneye göre Feridun'un, oğlu İrek'e kendi adıyla anılacak olan Irak topraklarını; diğer oğlu Tur'a, Turan topraklarını ve üçüncü oğlu Silm'e ise Rum ve Yunan topraklarını verdiğine inanılır. Bkz. Bakır ve Altungök 2011, 390vd.

⁵⁴ Bakır 2004, 433vd.

⁵⁵ Kristensen 1368a, 490. Nicole 1996, 57; Rıza 1376, 17.

⁵⁶ Bu teşkilatın Hız Ali döneminde kurulduğuna yönelik bilgi için bkz. Bakır 2004, 433vd. Bu kavramın İran mahlashı olduğuna dair farklı bilgiler için bkz. Barthold ve Köprülü 1973, 26.

⁵⁷ Hitti 1980, 265.

Ordunun bu şekilde tanzimi Hz Peygamber döneminde de uygulanmaktaydı. Büyük ihtimalle bu dönemde oluşturulan sayıca kalabalık ordular Bizans ve Sâsânî ordu tarzında tanzim edilmekteydi. Emeviler döneminde de ordu *hamis* adı verilen *beşli ta'biye* şeklinde Sâsânî usulü örgütlenmiştir⁵⁸. Sâsânîler dönemi ordusu Ön Asya'nın en teşkilatlı ve en güçlü ordusuydu. Bu ordu saray teşkilatındaki vezirlerden *arran spahbad* lakabıyla anılan savaş bakanına bağlıydı⁵⁹. Bu savaş bakanına bağlı olarak dört ayrı ordu oluşturulmuş ve bunların başına *arteşteran salar* adı verilen komutanlar atanmış, Bu ordulardan her biri merkez ordu, sağ ve sol kanatlar, öncü ve artçı birlikler şeklinde tanzim edilmişti⁶⁰. Bu ordunun bünyesinde faaliyet gösteren çok sayıda mühendis, hekim, çeşitli zanaat dallarında çalışan ustalar ve açıcılar görev yapmaktaydı.

Ekonomik Alandaki Etkiler

İslam öncesi Erken Ortaçağ İran toprakları üzerinde soylular, devletin kendilerine vermiş olduğu *makta* adı verilen topraklar üzerinde maiyetleriyle beraber yaşamaktaydılar ve bu sistem daha sonraki Türk devletleri tarafından *mukataa* şeklinde toprak sistemi olarak devam ettirilmiştir⁶¹. Bu toprak sistemi, Sâsânîlerden sonra ilk olarak Abbasilerde görülmüş, onlardan sonra Selçuklular ve İlhanlılar dönemlerinde yaygınlaşmaya başlamış, Osmanlılar için en önemli vergi sistemlerinden bir tanesi haline gelmiştir. Büyük bir ihtimalle bu toprak sistemini İslam dünyasına taşıyanlar, varlıklarını Sâsânîler dönemi sonrasında da devam ettiren dihkanlardır⁶². Osmanlılar döneminde mukataa vergisinin uygulanış şekli Sâsânîler dönemindeki mantığın aynısıdır. Osmanlılarda, *dihkanların* yerini *mültezimler* almıştır. İslam sonrası dönemde özellikle Türk İslam devletlerinde her türlü vergi olayı *bac* sözcüğü ile ifade edilmiştir. Bu sözcüğe ilk defa Sâsânî hükümdarı I. Şapur'a ait yazıtlarda *baci* şeklinde rastlanılmıştır. Bu dönemde halkın hükümdara verdiği her türlü vergi *baci* şeklinde adlandırılmaktaydı. Vergiyi tahsil eden memurlar için ise *bacigara* tabiri kullanılırdı. Sonraki dönemlerde vergiler için *bac* denmeye ve vergi memurlarına *bacdâr* veya *bacbân* adı verilmeye başlanmıştır⁶³. Sâsânîler

⁵⁸ Yiğit 1992, 96.

⁵⁹ Sarfaraz 1996, 344; Rıza 1376, 16; Zerrinkoob 1383, 163; Ortaylı 1996, 11; Nicolle 1996, 14; Mase 1337, 186.

⁶⁰ Girişmen 1336, s.316; Rıza 1376, s.14 ve 18; Nefisi 1331, s.22; Mase 1337, 186. Farazmand 2001, s.621.

⁶¹ Arapça kesmek ve kesişmek anlamına gelen kat' sözcüğünden gelen *mukataa* kelimesi Osmanlı devletinde, *belirli bir miktar üzerinde karşılıklı anlaşma* anlamında toprağa dayalı bir vergi sistemi türüdür. Genç 2006, 129; Lambton 1991, 175.

⁶² Sümer 1994, 289.

⁶³ Yeniçeri 1992, 411.

sonrasında *bac* tabiri Samaniler, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde çok farklı vergi türlerini ifade etmek için kullanılmıştır.

Erken Ortaçağ İnan ekonomisinin bel kemiğini oluşturan ve en önemli gelir kaynağı olan tarım gelirleri, Sâsânîlerin adına Aramice *kharagh* (horak) dedikleri ekili arazilerden elde edilen tarım ürünlerinden sağlanan gelirlerdir⁶⁴. *Horak* adı verilen bu vergi türü, İslam sonrası dönemde *haraç* şeklinde isimlendirilen verginin aynısıdır ki *Horak* sözcüğü büyük bir ihtimalle vergi anlamına gelmekteydi⁶⁵. Bu vergi, önce toprağın üzerinde yetiştirilen ürünün cinsi üzerinden alınmaktaydı. Mahsulâtını kaldıran köylü vergi memurlarını bekler; vergi memurları bu ürünü ölçerek tayin edilen vergi miktarını tahsil eder, gerisi köylüye kalırdı. Fakat bu durumun köylü için son derece olumsuz yönleri vardı. Vergi memurları gelinceye kadar ürünün çoğunun çürümesinden dolayı bu durum çiftçinin zararınaydı. Sonraki dönemlerde I. Hüsrev zamanında toprak üzerinde büyük bir reforma gidilerek, bu uygulama kaldırılmış ve yerine ekilip biçilen arazi üzerinde belirlenen bir ölçü üzerinden vergilendirme yapılmıştır. Ekilip biçilen arazi *gerib* adı verilen birimlere ayrılmıştır ve her *gerib* iki bin dört yüz metre kareye tekabül etmekteydi⁶⁶. Bir *gerib* üzerinden alınan vergi; üzerinde yetiştirilen ürüne göre şekil almaktaydı ki her *gerib* için alınan vergi bir dirhem ile sekiz dirhem arasında değişmekteydi. Mesela arpa ve buğday için her *geribde* bir dirhem, üzüm asmasının her *geribinden* sekiz dirhem, hurmadan ise dört dirhem vergi alınmaktaydı⁶⁷. Bu çeşit vergilendirme olayı Sâsânîlerin yıkılmasından sonra Müslümanlar tarafından *cerib* şeklinde telaffuz edilerek, Halifeler döneminde de devam etmiştir.

Vergilendirme esasına göre Sâsânîler, eyaletlerini *gurya astan* adı verilen eyaletlere bölmüşler ve bu eyaletleri de *tesu* (tesvic) adı verilen birimlere ayırmışlardır⁶⁸. Her eyaletin farklı tahsildarları vardı. Bunların görevleri ve hükümdarın buyruklarının yerine getirilip getirilmediği eyalet yargıçları tarafından kontrol edilmekteydi. Bu bölgelerin en önemlisi *İranşahr* adı verilen ülkenin batı kısımlarıydı ve Araplar buraya *Sevad* adını vermişlerdi⁶⁹. Hz Ömer döneminde *Sevad* adı verilen Irak topraklarının ekilip biçilen arazisi 36 milyon

⁶⁴ Hitti 1980, 261; Nefisi 1331, 28; Meşkur 1366, 106; Ortaylı 1996, 9; Wiesehöfer 2003, 191.

⁶⁵ Müslümanların savaş yolu ile ele geçirdikleri topraklar üzerinde yaşayan halktan aldıkları nakdi veya aynı vergiye verilen isimdir. Bu kavram, Arapça, Akadça, Süryânca, Grekçe ve Pehlevicede birbirine yakın telaffuzlarla "vergi" anlamında kullanılmıştır. Bkz. Bakır 2004, 543; Kallek 1997, 42; Kristensen 1368a, 185; Nefisi 1331, 28; Hitti 1980, 261.

⁶⁶ Yakubi 1382, I, 203; Nefisi 1331, 29; Rıza 1376, 15; Meşkur 1366, 106.

⁶⁷ Belhî 1339, 94; Reisneya (Trs), 642; Nefisi 1331, 29.

⁶⁸ Lapidus 2002, 61; Nefisi 1331, 29-30.

⁶⁹ Strange 2011, 24, 64, 69; Milwright 2010, 60, 67, 70; Christensen 1993, 38, 43; Lambton 1991, 32; Deryaî 2010, 402vd.

*cerib*den oluşmaktaydı⁷⁰. Araplar ekili ve yeşil olan arazilere bu adı verirlerdi ki Sâsânî devletini ortadan kaldırdıktan sonra Sâsânî toprak ve vergi sistemini hiç değiştirmeden devam ettirmişlerdir. Bu astan⁷¹ ve tesu'lar genelde Fırat ve Dicle nehirlerinin sulamış oldukları verimli toprakları kapsamaktaydı. İki astan ve sekiz tesu'dan oluşan bu bölgenin geliri yaklaşık olarak sekiz buçuk milyon dirhem civarındaydı. Bu bölgeden Sâsânî hükümdarı Kavad döneminde 150 milyon dirhem gelir elde edilmiştir⁷². Yaklaşık olarak bir *cerib*'in üçte birlik kısmı üzerinden alınan vergi, İslam sonrası dönemde *tesk* veya *tusk* şeklinde ifade edilmiştir. Bu kavramın, antik Grek dilinde *ölçüm*, *sayım* anlamına gelen *taksare* sözcüğünden gelen ve Aramca *taska* adı verilen kelimedenden türediği varsayılmaktadır. I. Kavad ve I. Hüsrev dönemi toprak reformları sırasında ortaya çıkan bu iki kavram İslam sonrası dönemde İranlılar tarafından *teşk* şeklinde söylenmiş ve Arapça çoğul şekliyle *tusuk* şeklinde daha çok ifade edilmiştir⁷³. Bu kavram Osmanlı Devletine kadar İslam Devletleri tarafından kullanılmış ve daha sonra terk edilmiştir. İslam sonrası dönemde kullanılan ölçü birimlerinden bir tanesi de yine Sâsânî kökenli *kafız*dir⁷⁴. Bu sözcüğün eski Persçe telaffuzu *kepic* olup, Sâsânîler döneminde *kefiz* şeklinde söylenmekteydi. Bu ölçü birimi Persler döneminde Grekçeye *kapithe*, Latinceye *caficium* şeklinde geçmiştir. Sâsânîler dönemi sonlarında bu ölçek *şahpurgan* şeklinde telaffuz edilmeye başlanmıştır. Hz Ömer döneminde, Irak halkının ödemiş olduğu aynî vergiler *kafız* ölçü birimi esas alınarak oluşturulmuş olan 8 *ritillik* Sâsânî ölçü birimi *şahpurgan* üzerinden hesaplamıştır⁷⁵.

I. Hüsrev'e kadar yapılan uygulama olan ürün miktarı üzerinden yapılan vergilendirme sistemi Osmanlılar dönemindeki *aşar* vergisinin bir benzeridir⁷⁶. Sâsânîler döneminde de İranlılar halkın gelir düzeyine göre onda bir, altıda bir ve dörtte bir vergi almaktaydılar. Bunun yanında Sâsânî ülkesinde her vatandaşın yıllık olarak vermesi gereken *gezi*t adında bir vatandaşlık vergisi

⁷⁰ Fayda 1993, 402.

⁷¹ Sâsânîler dönemindeki satraplar adına *astan* veya İslam sonrası isimlendirmeye *istan* adı verilen küçük vilayetlerden oluşmaktaydı. Bu vilayetler *astandar* veya *istandar* adı verilen valiler tarafından yönetilirdi. Bkz. Meşkur 1366, 105; Altungök 2012, 78.

⁷² Morony 2005, 120.

⁷³ Kallek 2011, 129-130.

⁷⁴ Kallek 2001, 157.

⁷⁵ Hz Ömer'in bu uygulamasından dolayı adı geçen ölçü birimi "Ömer sa'yi" veya daha sonraları "Haccac kafzi" şeklinde adlandırılmıştır. Bu lafzın Züheyr bin Ebu Selma'nın şiirlerinde de geçmesi *kafizin* cahiliye dönemi Arapları tarafından da bilindiğini göstermektedir. Bkz. Kallek 2001, 155.

⁷⁶ Gartwhite 2005, 106; Johnston 2006, 225; Ortaylı 1996, 8.

bulunmaktaydı⁷⁷. Bu vergi toplumdaki bireylerin gelir durumlarına ve buldukları sosyal sınıfa göre düzenlenmişti. *Gezit* adı verilen vergi İslam sonrası dönemde *cizye* şeklinde varlığını devam ettirmiştir. Sâsânîler döneminde yıllık olarak tayin edilen bu vergi, yıl içerisinde üç taksimde bölünerek dört ayda bir halktan tahsil edilirdi. Bu verginin tahsil edildiği günler önceden belirlenir ve bu güne *semerg* adı verilirdi⁷⁸. Yaşlılar, kadınlar ve çocukların muaf tutulduğu bu vergi için kişinin gelir düzeyine göre vergilendirme yapılırdı⁷⁹. Bu vergi türü Kur'an'ın tabiriyle, Tevbe süresi 29 ayeti ile *cizye* şeklinde tanımlanmış ve Müslüman olmayan vatandaşlardan alınan bir vergi türü olarak tayin edilmiştir. Kur'an bunun sebebini, vatandaş oldukları halde *Allah'ın haramlarını helal saymalarından dolayı, kendileri için bir cezalandırma şekli* olarak açıklamıştır. Sâsânîlerin bütün vatandaşlarından almış olduğu bu vergi türünü Müslümanlar sadece gayr-ı Müslimlerden almaktaydılar. Sâsânî topraklarını ele geçiren Müslümanlar bu vergi türünü tahsil ettiklerinde İranlılar zaten bu vergi türünün yabancıları değillerdi. İslam sonrası dönemde bu vergi zengin olanlardan dört dinar, orta tabaka mensuplarından iki dinar ve fakirlerden bir dinar olarak tahsil edilirdi⁸⁰.

Müslümanlar, Irak ve İran topraklarını ele geçirdikleri zaman buradaki insanların bir yıl içerisinde otuz altı defa bayram kutladıklarını görmüşlerdir⁸¹. İranlılar bu bayram günlerinde halkın hükümdara sunmuş olduğu hediyeleri gelenek haline getirmiş, sonraki dönemlerde bu hediyeler mecburi tutularak vergi haline dönüştürülmüştür. Bayram günleri halkın vermiş olduğu hediyelere *ayin* adı verilmekteydi⁸². Farsça *kanun, kural, yöntem* anlamlarına gelen *ayin* İslam sonrası dönemde Müslümanlar tarafından Sâsânîler dönemindeki karşılığı olarak *rüsûm* şeklinde ifade edilmiştir⁸³. Bu hediyeler devlet için önemli gelir kaynakları arasındaydı ve bayram hediyeleri satılarak paraya dönüştürülür, hazineye devredilirdi. Bayram günleri hükümdara sunulan hediyeler milyonlarca dirheme tekabül etmekteydi. Getirisi en çok olan bayramlar *Nevruz*⁸⁴ ve *Mihrgan*⁸⁵ bayramları olmakla beraber Sâsânîlerin yıkılmasından

⁷⁷ Nefisi 1331, 28; Reisneya (Trs), 642; Ortaylı 1996, 9; Meşkür 1366, 106. İslam sonrası dönemde alınan *cizye* vergisine benzer bir vergidir. Bu vergi türü önceki dönemlerde Roma, Yunan, Orta Asya, Şam, Mısır gibi birçok yerde insanlardan alınan bir vergi türüydü. Bkz. Bakır 2004, 539.

⁷⁸ Meşkür 1366, 107.

⁷⁹ Nefisi 1331, 28.

⁸⁰ Hitti 1980, 261, 262; Kallek 1997, 42.

⁸¹ Yakubi 1382, I: 216; Reisneya (Trs), 719.

⁸² Meşkür 1366, 107; Kristensen 1368a, 186.

⁸³ Bilgin 1992, 253.

⁸⁴ Farsça yeni gün anlamına gelen *Nevruz*, Orta Asya'dan Balkanlara kadar geniş bir coğrafyada kutlanan bir bahar bayramıdır. İran menşeli bir bayram olduğu düşünülmeyle beraber, antik

sonra bile bu bayramlar devam ettirilmiş; Abbasiler dönemi sonlarına kadar devlet için önemli gelir kaynağı olarak kalmıştır⁸⁶. Bu bayramların Hz Peygamber tarafından da tasvip edildiği ve İslam döneminde Haccac b. Yusuf tarafından resmileştirildiği ifade edilir⁸⁷. Emeviler döneminde bu bayramlarda halktan alınan hediyelerin devlete bırakmış olduğu gelirlerin 5 ila 10 milyon dirhem arasında olduğu ifade edilmektedir⁸⁸. Dört halife döneminde mevcut olmayan bu ve bunun gibi vergi türleri Emeviler döneminde Ömer b. Abdulaziz tarafından kaldırılmıştır⁸⁹. Sâsânîler döneminde kutlanan bayramların birçoğu İslam sonrası dönemde de devam etmiş ve Müslümanlar bu bayramların kutlanmasına izin vermişler, hatta zamanla kendileri de bu bayramlardan bazılarını kutlamaya başlamışlardır⁹⁰. *Mihriğan* bayramının, Helenistik dönemde batıya geçerek Romalılar tarafından da güneş tanrısı *Mithra* anısına kutlandığı ifade edilmektedir. Mihriğan bayramı İslam sonrası dönemde Müslümanlar tarafından Mihrican şeklinde telaffuz edilerek kutlanmaya devam etmiştir. Selman-ı Farisi'nin Hz Peygamber döneminde bu bayramlarla ilgili bazı bilgiler verdiği rivayetlerde gelmiştir. Yine Mihriğan bayramı da Emeviler döneminde Irak ve İran toprakları üzerinde Haccac b. Yusuf tarafından resmi hale getirilerek bu bayramlarda hükümete verilen hediyeler resmileştirilmiş; bu usul Abbasiler döneminde de devam etmiştir⁹¹.

Sâsânî parası sadece İran ve Irak topraklarında değil; Orta Asya, Çin, Hint, Arap, Roma ve Avrupa topraklarında da geniş bir kullanım ağına sahipti⁹². Hatta birçok yerde bu paraların taklidi bile yapılmaktaydı. Sâsânîlerin yıkılmasından sonra da Sâsânî parası uzun süre tedavülde kalmış ve kullanılmaya devam etmiştir⁹³. Abdülmelik b. Mervan döneminde bile üzerinde II. Hüsrev ve bir tapınağa ait resimlerin bulunduğu Sâsânî sikkeleri hala daha

dönemde dini ve milli karakterli bir bayram olarak kutlanmıştır. Bu bayramın Mitolojik dönem İran hükümdarlarından Cemşid'in gökyüzüne kaldırıldığı günün anısına kutlandığı iddia edilmiştir. Bkz. Gündüz 2007, 60.

⁸⁵ İranlıların mitolojik dönemlerine ait olan bu bayram Mihr ayının 16. gününden başlayarak Eylül'ün 21. günü de dâhil olmak üzere kutlanmaktaydı. Güneş tanrısı Mihr'e, Partça –*agana* ekinin getirilmesi ile Mihragana şeklinde ifade edilmiş ve sonradan Mihrican'a dönüşmüştür. Bu bayram adını Mihr denilen güneş tanrısından alır. Bkz. Bozkurt 1992, 39.

⁸⁶ Bakır 2004, s.559, 560; Morony 2005, s.73; Lambton 1991, s.47.

⁸⁷ Gündüz 2007, s.61.

⁸⁸ Reisneya (Trs), s.723.

⁸⁹ Yiğit 1992, s.103.

⁹⁰ Morony 2005, 73; Reisneya (Trs), 720.

⁹¹ Bozkurt 1992, 39.

⁹² Girişmen 1336, 343; Reisneya (Trs), 656.

⁹³ Reisneya (Trs), 656; Nefisi 1331, 330; Crone 2005, 43.

basılmaya devam ediyordu⁹⁴. Araplar, Bizans'a ait toprakları ele geçirdikleri zaman onların paralarının yerine kendi paralarının kullanılmasını şart koşmuşlar ve Bizans parasını ortadan kaldırmışlardı. Fakat Sâsânî parasını olduğu gibi kullanmışlardır. Bu durum Sâsânî parasının Bizans parasına karşı daha çok kullanım alanına sahip olduğunu göstermektedir. Yabancı ülkelere giden İranlı tüccarlar alışverişlerini Sâsânî parası üzerinden yapmaktaydılar⁹⁵. Sâsânî ülkesinde kullanılan altın ve gümüş paralardan sadece gümüş paralar günümüze kadar ulaşabilmiş⁹⁶, altın paralar sahip olduğu kıymetten dolayı sonraki dönemlerde altına veya süs eşyasına dönüştürülmesinden dolayı günümüze çok azı kalmıştır⁹⁷.

İranlılar altın paralarına *dinar* adını vermekteydiler ki bu tabiri Araplar *denayir* şeklinde ifade etmişlerdir⁹⁸. Bu sözcük köken olarak Latince *denarius* kelimesinden gelmektedir. Sâsânîler'in yıkılmasından önce Araplar zaten Suriye üzerine yapmış oldukları ticari faaliyetler sırasında Bizans dinarı ile tanışmış durumdaydılar. Suriye merkezli Emeviler Bizans dinarlarını yaygın bir şekilde kullanmaktaydılar. Irak toprakları üzerinde ise hala daha Sâsânî dinarları yoğun olarak kullanılmaktaydı. Irak merkezli Abbasiler döneminde Sâsânî dinarlarının tıpkıbasımları yapılmaktaydı. İslam sonrası dönemde III. Yazdigerd dönemine ait olan sikkeler uzun bir dönem kullanılmış; üzerinde IV. Hürmüz, II. Hüsrev ve V. Behram'ın resimlerinin bulunduğu sikkeler İslam sonrası dönemlerde tekrar basılmışlardır⁹⁹. Abbasi hükümdarı Me'mun kendi döneminde bastırıldığı sikkelerin üzerinde Pehlevice yazısını kullanırdı. Gümüş paralara *dirhem* adı verilmekte, sözcük Arap dilinde *derahim* olarak telaffuz edilmekteydi¹⁰⁰. Fars dilinde bu sözcük daha hafifletilerek *direm* şeklinde de söylenmiştir. Sâsânîler döneminde en çok basılan para gümüş para olmakla beraber basılan bu gümüş paralara Sâsânîlerin yıkılmasından sonra da İran ve Afganistan pazarlarında yüzyıllarca kullanılmıştır¹⁰¹. Sâsânî *dirhemleri* İslam sonrası dönemde ilk defa Hz Ömer döneminde yaklaşık 3 gr ağırlığa gelecek şekilde darp edilmiştir¹⁰². Bundan sonraki dönemlerde bu paraların vezinleri yaklaşık olarak aynı kalmış ve üzerindeki ibareler değişerek paraların kullanımını devam etmiştir. Sâsânî

⁹⁴ Crone 2005, 43. Abdulmelik bin Mervan döneminde ilk defa Sâsânî dirhemleri ile Bizans dinarlarının benzerleri olan yeni İslamî sikkeler basılarak eski paralar tedavülden kaldırılmak istenmiştir. Bkz. Yıldız 1988b, 269.

⁹⁵ Reisneya (Trs), 656.

⁹⁶ Chegini ve Nikitin 1999, 43.

⁹⁷ Nefisi 1331, 330.

⁹⁸ Bowersock vd. 1999, 682; Sahillioğlu 1994, 352.

⁹⁹ Morony 2005, 41, 44vd; Nefisi 1331, 34.

¹⁰⁰ Girişmen 1336, 343; Lucassen 2007, 39; Sahillioğlu 1994, 368.

¹⁰¹ Nefisi 1331, 199.

¹⁰² Sahillioğlu 1994, 352.

ülkesi üzerinde tedavülde bulunan dirhem'in dört çeşidi bulunmaktaydı¹⁰³. Bu dirhemlere İslam sonrasında farklı isimler verilmiştir. Bu paralar dört ana başlık altında toplanmışlardır ve bunlara Harzemî, Gatrifî, Muhammedî, Müseyyibî adlarını takmışlardır¹⁰⁴.

Erken Ortaçağ İran şehirlerinin birçoğunda adına *vazar* denilen canlı ve kalabalık çarşı, pazarlar bulunmaktaydı. Pazarlar genel olarak şehirlerin en merkezi ve kalabalık yerlerinde kuruluyordu. Bu pazarlarda ticari eşyaların ve ürünlerin çeşitliliği hemen göze çarpıyordu. Sâsânîler ülke içerisinde ve dışında faaliyet gösteren tüccarları *vazargan* şeklinde adlandırıyorlar ve ticari faaliyetlerin hepsini *vazarganîh* olarak isimlendiriyorlardı¹⁰⁵. İslam sonrası dönemde İran toprakları üzerinden Irak, Suriye ve Anadolu'ya açılan Türkler *vazar* kavramını *pazar*; *vazergan* sözcüğünü ise *bezirgân* şeklinde İslam dünyasına taşımışlardır¹⁰⁶. İranlıların daha sonraları *bâzâra* çevirdikleri ve *kapı yanındaki iş* anlamına gelen *vazar* kavramı, İran ve Sami dillerine sonradan girmiştir¹⁰⁷. Özel sermaye içerisinde bir araya gelerek müşterek iş kuran; ticaret, endüstri ve tarım alanında çalışan bireylere Sâsânî ülkesinde *hambayih* adı verilmekteydi¹⁰⁸. İslam sonrası dönemde ve Osmanlılar döneminde ortaklık anlamında kullanılan *bey*' ve *bih* sözcüğü anlamını buradan almıştır. Bunun yanında Sâsânî ülkesinde üretimi yapılan ticari mallar, Çin'in en uzak noktalarına kadar başlarında *sartava* adı verilen bir reisin bulunduğu *karban* adı verilen ticari kervanlar aracılığıyla kara yolunu takip ederek ulaştırılmaktaydı¹⁰⁹. Bu kavram İslam sonrası dönemde *kervan* şeklinde isimlendirilmiş ve bu şekilde kullanılmaya devam etmiştir. Bunun yanında çarşı pazarlarda satılan ürünlerin denetimini yapan mali müfettişler de bulunmaktaydı. Bizans imparatorluğunda adına *agoranomos*, İslam devletlerinde ise *muhtesip* adı verilen bu görevlilerin Sâsânîlerdeki karşılığı *vazarbad* idi¹¹⁰. *Vazarbad* sözcüğü *çarşı ve pazarı koruyan kollayan* anlamına gelmektedir¹¹¹. Bu görevli çarşı pazarlarda satılan malların fiyatını, dayanıklılığını ve vergilerini denetlerdi. Bu denetleme olayı İslam sonrası dönemde *Hisbe* teşkilatı şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu teşkilatın ortaya

¹⁰³ Reisneya (Trs), 656. Gümüş paraların gramajının farklılık göstermesinin nedeni olarak ekonomik buhranlar gösterilmektedir. Sâsânîler ekonomilerinin bozulduğu dönemlerde paraların gramajını düşürme yoluna gitmişlerdir. Bkz Aynı yer.

¹⁰⁴ Nefisi 1331, 307.

¹⁰⁵ Reisneya (Trs), 655; Deryaî 2010, 403.

¹⁰⁶ İpşirli 1992, 104.

¹⁰⁷ Barthold ve Köprülü 1973, 24.

¹⁰⁸ Deryaî 2010, 403.

¹⁰⁹ Fettah ve Caso 2009, 52; Deryaî 2010, 404.

¹¹⁰ Ortaylı 1996, 15; Kristensen 1368a, 192; Panaino 2004, 392.

¹¹¹ Panaino 2004, 392.

çıkmasına Hz Peygamber'in yapmış olduğu uygulamalar vesile olmuştur. Kendisi yaşadığı dönemde çarşı pazarları denetlemiş ve gayrı meşru davranışların önüne geçmeye çalışmıştır. Dört Halife döneminde mali haksızlıkların önüne geçmek amacıyla *sahib-ü sük* adıyla çarşı pazarları denetleyen kimseler görevlendirilmiştir. Sonraki dönemlerde devlet muhasebesi ve muhasebe dairesi *hisbe* adıyla düzenli bir teşkilat haline gelmiştir. Hisbe teşkilatı için Hz Ali kendi hilafeti döneminde çarşıda belirli bir yer tayin etmiş ve kendisi de buraya gelerek çarşısı kontrol etmiştir¹¹².

İslam öncesi dönem İran toprakları üzerinde ticari faaliyetlerin devletin üstesinden gelemeyeceği kadar artmış olması sebebiyle, devletin yükünü hafifletmek amacıyla özel şirketlerin önü açılmaya çalışılmıştır¹¹³. Bu özelleştirme toplum içerisinde farklı meslek guruplarının ortaya çıkmasına vesile olarak daha sonraları İslam döneminde loncaların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır¹¹⁴. Sâsânîler dönemi yazıtlarından *Dinkard* İran çarşı pazarlarında faaliyet gösteren her meslek gurubu için *raste* tabirini kullanmıştır¹¹⁵. Bu durum önceki dönemlerde de meslek guruplarının kendi aralarında örgütlendiğini göstermektedir. Sâsânî Devleti *hutaşan* adını verdiği esnaf ve sanatkâr sınıfını kendi arasında farklı meslek guruplarına ayırarak bu sınıfın başına *hitahşbez* adı verilen bir reis getirmiştir¹¹⁶. Bu reisler esnaf ve sanatkâr sınıfına mensup meslek guruplarını *vazarbad* adı verilen memurlar eliyle denetlerlerdi. Bu meslek gurupları İslam sonrası dönemdeki *ahilik* yapılanmasının aynısıdır. Osmanlı'nın kuruluşunda da önemli bir yere sahip olan bu teşkilatın kavram olarak karşılığını Arapça kardeş anlamına gelen *ahi* veya Türkçe cömert anlamına gelen *akı* sözcüğünden aldığı tahmin edilmektedir¹¹⁷. Bu teşkilat ilk İslam devirlerinde ihdas edilen *uhuvvet* ve *fütüvvet* teşkilatlarının bir benzeridir. Bu meslek gurupları ve loncaların oluşumu Irak topraklarını ele geçiren Müslümanların İranlılardan mülhem olarak ihdas ettikleri veya İran sahasından geçerek Anadolu'ya gelen Türklerin *akı* adını verdikleri bu sistemi buraya taşıdıkları tahmin edilmektedir. İslam kardeşliği üzerine bina edilen uhuvvetin sosyal bir kavram olarak ortaya çıkması Emeviler döneminin ortalarında Irak ve İran toprakları üzerinde fütüvvet şeklinde ortaya çıkmış ve daha sonraları ekonomik, sosyal ve iktisadi bir olgu olarak devam etmiştir. Sâsânî kültürünün mevcut olduğu İran ve özellikle Horasan topraklarında sûfilikle beraber gelişim göstererek Orta Asya ve Ortadoğu'yu geniş bir şekilde etkilemiştir. Bu şekilde

¹¹² Kallek 1998, 133, 135.

¹¹³ Reisneya (Trs), 657.

¹¹⁴ Girişmen 1336, 345.

¹¹⁵ Deryaî 2010, 403.

¹¹⁶ Meşkür 1366, 106; Kristensen 1368a, 151; Rıza 1376, 14; Ortaylı 1996, 12.

¹¹⁷ Kazıcı 1988, 540vd.

bir gençlik yapılanması İslam öncesi Arap toplumunda görülmemekle beraber, Sâsânîler dönemi İran'ında *mairya* adıyla kökenleri Arilere kadar uzanan ve savaşlarda cesaretleri ile kendilerini ispatlayan, pehlivanlardan oluşmuş bir gençlik yapılanması mevcuttu¹¹⁸.

Günümüz bankacılık işlemlerinde kullanılan *çek* ve *senet* tabirleri Sâsânîler dönemi bankacılığında resmi beratlar için kullanılan ve buradan Avrupa dillerine olduğu gibi geçen Pehlevi diline ait önemli iki kavramdır. Suriye uyruklu Hıristiyanlar Ortaçağın başlarında *çek* ve *senet* adı verilen resmi beratları ticaret yolu ile batıya ulaştırdılar ve bu beratların kullanımı batı ülkelerinde de yaygınlaşmaya başlamıştır¹¹⁹. Sâsânî bankacılık sektörünün merkezi Ctesiphon ile Seleukeia şehirleriydi ve Sâsânî sonrası İslami dönemde Müslümanlar bu sistemi olduğu gibi devam ettirmişlerdir¹²⁰. Sâsânîler dönemi erken bankacılık sistemi, bu devletin yıkılışından sonra Emeviler ve Abbasiler tarafından geliştirilerek devam ettirilmiştir¹²¹.

Sosyal, Mimari ve Endüstri Alanlarındaki Etkileri

Sâsânîlerin İslam sonrası döneme intikal ettirdikleri sosyal varlıkların başında *dihkanlık* sistemi gelmektedir. Adını köy anlamına gelen, Farsça *dih* sözcüğünden alan *dihkan* köylü sınıfının yöneticisiydi¹²². Devletin taşradaki haklarını gözeten ve taşrayı kontrol altına alan bu yöneticiler devlet adına köylü sınıfını idare etmekteydiler. Bu dihanların nüfuzu, uzak bölgelerde yaşayan insanlar üzerinde hâkimiyet sağlamanın zorluğundan dolayı merkezi yönetime olan uzaklıklarına göre artmaktaydı¹²³. Günümüzdeki toprak ağalarının bir benzeri olan dihanlar Sâsânîler döneminde devletin taşradaki en önemli yönetici sınıflarından birisiydi¹²⁴. Sâsânî devleti taşrada toprağını işleyen köylünün vergisini dihanlar eliyle toplamaktaydı¹²⁵. Dihanlar bir veya birkaç köyü ellerinde bulundurabiliyor ve elleri altındaki köylerde yaşayan insanların vergilerini topluyorlardı¹²⁶. Bu dihanlar maiyetlerinde bulunan ve *azat* adı verilen süvarilerle beraber toprağı ekip biçen reayanın vergisini toplamaktaydılar¹²⁷. Sâsânî devleti maiyetindeki askerler ile beraber savaş

¹¹⁸ Ocak 1996, 261-262.

¹¹⁹ Girişmen 1336, 343.

¹²⁰ Dumper ve Stanley 2007, 225.

¹²¹ Fattah ve Caso 2009, 72.

¹²² Sümer 1994, 289.

¹²³ Rıza 1376, 17.

¹²⁴ Meşkür 1366, 105; Kristensen 1368a, 205.

¹²⁵ Nefisi 1331, 35; Sümer 1994, 289.

¹²⁶ Ortaylı 1996, 13; Reisneya (Trs), 640; Girişmen 1336, 346.

¹²⁷ Rıza 1376, 18; Ortaylı 1996, 13.

anında orduya katılmaları şartıyla dihkanlara önemli arazileri ikta olarak verirlerdi ve buralardan elde edilen gelirlerin vergisini alırdı¹²⁸. Bu dihkanlar Sâsânîlerin sonlarına doğru çoğalarak şehirlere de hâkim olmaya başlamışlardır. Sâsânîler dönemindeki önemli misyonlarını İslam sonrası dönemde de arttırarak devam ettiren dihkanlar zamanla İslam dinine girerek mahiyetlerinde bulunan reayanın da İslam dinine girmelerini sağlamışlar ve İslam'ın İran topraklarında yayılmasını hızlandırmışlardır¹²⁹. İslam sonrası dönemde bu kurum *dehakin* adıyla varlığını devam ettirmiştir¹³⁰. Bu dönemde ekonomik çıkarları garanti altına alınan dihkanlar, siyasi anlamdaki kazanımlarını kaybetmelerini çok da önemsememişlerdir¹³¹. Semerkand ve Soğd dihkanlarını Taberi ve Belazurî *uzemau'd-dehakin* şeklinde tanıtmışlardır. Bunlar, Türkçe kaynaklarda *afşin* ve *ihşid* şeklinde de ifade edilmiştir¹³².

Abbasiler döneminde Horasan ve Maverâünnehir bölgesinde önemli sayıda *dihkan* bulunmaktaydı ve Abbasi hükümdarı Mu'tasım devrinde, Maverâünnehir dihkanlarının çocuklarından oluşturulan askeri birliğe *ebne* adının verildiği söylenir¹³³. Dihkanların dışında kendilerine *hane sahibi* anlamında *katak khatay* (keteg huta) adı verilen küçük bir yönetici sınıfı daha bulunmaktaydı¹³⁴. Bunlar kendi malikâneleri ve küçük toprakları üzerinde ancak birkaç köle istihdam edebilen aynı zamanda akrabası olduğu dihkana bağlı olan ve daha sonraları *kethüda* olarak adlandırılan bir sınıftır. Erken Ortaçağ İran sosyal sınıfları içerisinde *dihkan* ve *katak khatay* adı verilen kimseler azadan sınıfına mensup kimseler olarak kabul edilirdi. *Azadan* sınıfı Sâsânî toplum hiyerarşisi içerisinde, soylular ve ileri gelenlerden sonra ikinci sınıf soyluları teşkil etmekteydiler¹³⁵. Kethüdalar maiyetlerinde çalışan kimselerle beraber, bağlı buldukları dihkanın askeri birliğine katılarak savaşımlara çıkmak mecburiyetindeydiler. İslam sonrası dönemde *kethüda* tabiri *kâhya* sözcüğünün benzeri olarak kullanımını devam ettirmiştir. Osmanlılar döneminde ise *hazine kethüdası*, *sadaret kethüdası*, *kazasker kethüdası*, *mahalle kethüdası*, *yeniçeri kethüdası* gibi devletin resmi görevlileri için kullanılan bir kavram haline gelmiştir¹³⁶.

İslam öncesi dönemde Irak toprakları üzerinde Dicle ve Fırat nehirleri

¹²⁸ Reisneya (Trs), 631; Lambton 1991, 175.

¹²⁹ Ortaylı 1996, 13.

¹³⁰ Morony 2005, 85.

¹³¹ Barthold ve Köprülü 1973, 44.

¹³² Rıza 1376, 17; Şeşen 2010, 61.

¹³³ Sümer 1994, 290.

¹³⁴ Grantovski 1359, 158; Kristensen 1368a, 169; Ortaylı 1996, 12; Deryai 2009, 53.

¹³⁵ Reisneya (Trs), 640; Farrok ve McBride 2005, 8.

¹³⁶ Canatar 2002, 332.

vasıtasıyla tarım arazilerinin sulanması amacıyla çok sayıda sulama kanalları yapılmıştı¹³⁷. Aslında bu işi ilk olarak başlatanlar Irak toprakları üzerinde Sümerlerdir. Sâsânîler dönemine gelindiğinde artık Mezopotamya toprakları üzerinde çok gelişmiş bir sulama sanayi ortaya çıkmıştı¹³⁸. Günümüzde bile bu topraklarda Sâsânîler döneminde olduğu gibi geniş ve kullanışlı sulama sistemleri mevcut değildir¹³⁹. Bu bölgenin tarım alanlarını sulamak amacıyla Sâsânî anayasası Matigan'da *kanat* ve *kat* adı verilen uzun su kanalları ve bunların bağlı olduğu bentler inşa edilmiştir¹⁴⁰. Bu sulama kanalları ve uygulanan teknikler Sâsânîlerin yıkılmasından sonra İslam dünyası tarafından *kanal* adı verilerek aynen kullanılarak devam ettirilmiştir¹⁴¹. Sâsânî şehirlerinde yerin altından açılan dehlizler vasıtasıyla evlere su ulaştırılan *kehrizler* sulama sistemlerinin bu dönemde ulaşılmış olduğu ileri tekniği göstermesi açısından önemlidir¹⁴². İslam dünyasının Sâsânîlerden devraldığı önemli mimari ve kültür miraslarının başında *köprüler* gelmektedir. Sâsânîler döneminde Irak ve İran toprakları üzerinde çok sayıda köprü yapılmakla beraber İslam sonrası dönemde bu topraklarda yeni köprüler yapılma ihtiyacı duyulmamış, aksine Sâsânîler döneminden kalan köprüler tamir edilerek bunlar kullanılmaya devam etmiştir¹⁴³. İranlıların köprü yapma tekniği Perslerle beraber başlamış, zamanla uzunluğu binlerce kilometreyi bulan geniş ve uzun yollar ile bu yollar üzerinde kurulu köprüler yapılmıştır¹⁴⁴. Sâsânîler döneminden kalan köprülerden birçoğunun İslam sonrası dönemde Aduddevle tarafından tamir edildiği söylenmektedir¹⁴⁵.

İslam Dünyası üzerinde önemli tesirler bırakan önemli endüstri kollarından birisi de cam sanayisidir. Sâsânîler geometrik motifli, kesme cam sanatında oldukça ileri bir tekniğe sahiptiler¹⁴⁶. Devletin önemli ihraç kalemlerinden bir tanesini camdan imal edilmiş eşyalar oluşturmaktaydı¹⁴⁷. Sâsânî cam sanayisi üfleyerek şişirme, kalıplara dökme ve tıraşlama şeklinde

¹³⁷ Frye 2000, 121; Reisneya (Trs), 646.

¹³⁸ Kristensen 1368a, 431; Brossius 2006, 184; Johnston 2006, 200, 201; Garthwaite 2005, 99; Cristensen (Trs), 15, 16, 17, 18.

¹³⁹ Mountjoy 2005, 94.

¹⁴⁰ Bowersock vd. 1999, 281; Bosworth 1975, 604; Farazmand 2001, 613; İsmailî ve Adilfer (Trs), 13.

¹⁴¹ Strange 2011, 3.

¹⁴² Johnston 2006, 200, 201; Cristensen (Trs), 15, 16, 17, 18; İsmailî ve Adilfer (Trs), 12.

¹⁴³ Cüneydi 1376, 252.

¹⁴⁴ Sykes 1915, I, 450.

¹⁴⁵ Cüneydi 1376, 248.

¹⁴⁶ Özgümüş 1993, 39.

¹⁴⁷ Garthwaite 2005, 99; Whitehouse ve Williamso 1973, 29.

faklı tekniklere sahipti¹⁴⁸. Sâsânîler bu alanda Bizans ve Çin sanatının etkisinde kalmış; Mısır, Suriye ve Çin işçiliğini yoğun olarak kullanmışlardır¹⁴⁹. Sâsânîler dönemi cam sanayisi genel olarak ülkenin kuzey batı şehirleri ile Mezopotamya'nın kuzeyinde yoğunlaşmıştı¹⁵⁰. Sâsânîler sonrası İslam dünyasına ait cam endüstrisi, Sâsânî dönemi cam endüstrisinin etkisiyle gelişerek devam etmiştir¹⁵¹. İslam dönemine ait ilk özgün cam örnekleri genel olarak Sâsânîler dönemi cam sanatının izlerini taşısa da kısa bir zaman sonra farklı formları yakalayabilmiştir¹⁵². Abbasiler döneminde sathi kazıma tekniği ile yapılan çeşitli süslemeler Sâsânîler dönemi kazıma tekniklerinin aynısıdır¹⁵³. Abbasilerin ilk dönemlerinde Sâsânîler dönemindeki parlak mavi ve yeşil boylarla boyanmış büyük boy küplerin taklitleri yapılmaktaydı¹⁵⁴. Sâsânîler dönemine ait cam vazo örneklerinden bir tanesi Harun Reşid tarafından Şarlman'a hediye olarak gönderilmiştir¹⁵⁵.

Sâsânîlerin kendilerinden sonra İslam dünyasına intikal ettirdikleri önemli endüstri ürünlerinden bir kısmı da gümüşten mamul eşyalardır¹⁵⁶. Sâsânîler dönemi sanayisi içerisinde gümüş eşya yapımı önemli bir düzeyde bulunmaktaydı. Gümüş sanayisinde çalışan kimselere *asemgâr* adı verilmekteydi ve gümüş işçiliği ise *asem peyker* şeklinde adlandırılırdı¹⁵⁷. İbn-i Fadlan, Volga Bulgarları üzerine yapmış olduğu seyahat sırasında Lazika eyaletinde gördüğü Sâsânî gümüş kaplarının tıpkıbasım örneklerinden bahsederek Sâsânî gümüş eşya işçiliğinin buralarda yoğun bir şekilde taklit edildiğinden bahsetmektedir¹⁵⁸. Sâsânîler döneminde imal edilen gümüş kaplar mübadele aracı olarak kullanıldıkları için ipek yolu ve kürk yolu üzerinde yapılan kazılarda bu eşyalardan birçoğuna rastlanmıştır. Bu kazılar sonucunda ele geçirilen İran yapımı gümüş eşyalar günümüzde dünyanın bir çok müzesinde sergilenmektedirler¹⁵⁹. Bu gümüş eşyalar İslam sonrası dönemde de mübadele aracı olarak kullanılmaya devam etmiştir. Erken İslam dönemi tabak, tepsi, sürahi formatı ile bu eşyalar üzerindeki süslemeler, motifler ve teknik bakımından Sâsânîler döneminin aynısıdır. İlk İslam dönemi kuyumculuk

¹⁴⁸ Whitehouse ve Williamso 1973, 29.

¹⁴⁹ Durant 1398, 251.

¹⁵⁰ Shepherd 1983, 1105.

¹⁵¹ Whitehouse ve Brill 2005, 65.

¹⁵² Özgümüş 1993, 39.

¹⁵³ Yetkin 1988, 49.

¹⁵⁴ Bakır 2000a, 164.

¹⁵⁵ Durant 1398, 129.

¹⁵⁶ Kristensen 1368a, 623; Durant 1398, 129

¹⁵⁷ Deryaî 2010, 405.

¹⁵⁸ Frye 2005, 154.

¹⁵⁹ Nefisi 1331, 179; Reisneya (Trs), 653.

çalışmalarında Sâsânîler dönemi etkisinin büyük olduğu ifade edilmektedir.

Erken Ortaçağ İran toprakları üzerinde yapılan kazılarda ele geçen madeni eşyalar bu dönemde üretilen araçların birçoğunun demirden yapıldığı, demir maden yataklarının ise Sâsânî ülkesinin birçok noktasında bulunduğu ve bu madenin Sâsânî sanayisinde çok geniş bir kullanım alanının olduğunu göstermektedir¹⁶⁰. Demirden yapılan ürünlerin altın ve gümüş ile *kakılması* ise ayrı bir sanayi dalını teşkil etmekteydi ve bu usul Sâsânîler sonrasında İslâmî dönemde de devam etmiştir¹⁶¹. İslam sonrası dönemde demirden imal edilen eşyaların altın ve gümüşle kakılması olayı zayıflayarak devam etmiştir. İslam sonrası dönemde madenî eşyaların süslemesinde, *kakma* usulünün ilk defa 8. ve 10. yüzyıllar arasında Horasan'da imal edilen armut gövdeli ibrikler üzerinde görüldüğü söylenmektedir¹⁶². İslam sonrası dönemde bakırdan imal edilen eşyaların gümüşle *kakılması* olayına nadir de olsa rastlanılmaktadır¹⁶³. Bunun yanında Sâsânîlerden İslam dünyasına intikal eden diğer bir teknik de tunçtan imal edilen eşya sanayisidir. Sâsânî dönemine ait önemli bir tunç sanayisi bulunmaktaydı¹⁶⁴. Genelde bu maden sanayisine ait en güzel örnekleri zırhlar teşkil etmektedir¹⁶⁵. Ağır zırlı Sâsânî süvari birliklerinin kullanmış oldukları bronz zırhlar ilk olarak Persler döneminde kullanılmaya başlamış ve bu teknoloji Sâsânîler tarafından zirveye çıkarılmıştır. Bunun yanında tunç madeninden yapma üzerinde güneş kabartması bulunan tablolar ve tunçtan yapma kaplar da bulunmaktadır. Özellikle Sâsânîler döneminde hayvan şeklinde yapılan dökme bronz kaplar çok geniş alanlara yayılmış ve günümüzde bunun farklı örneklerine de rastlanılmıştır. İslam sonrası dönemde Sâsânîler dönemine ait bronzdan mamul ibrik, şamdan, buhurluklar, mutfak ve süs eşyalarının taklitleri oldukça geniş bir alana yayılmıştır¹⁶⁶.

Saray divanı, şura ve yazışma işlerinde alınan kararların ve bunların dışındaki yazışmaların mühürlenmesi işi hükümdarın kendisine yetki verdiği mühürdarlar tarafından yapılırdı Bu mühürdarlara Arapça karşılıkları olarak *hatimu'l-esrar*, *hatimu'r-resa'il*, *hatimu't-tahlid*, *hatimu'l-harac* isimleri verilmekteydi¹⁶⁷. Bu mühürdarlar, sayım yazıları, kanunlar, hükümdara sunulan ve depolamak amacıyla hayvan derileri üzerine yazılan vergi tahakkuk girdileri gibi resmi evrakları mühürleme işlerine bakmaktaydılar. Bunun yanında saray

¹⁶⁰ Reisneya (Trs), 645; Deryaî 2010, 405.

¹⁶¹ Durant 1398, 249.

¹⁶² Bozkurt 2001, 218.

¹⁶³ Bakır 2000a, 353.

¹⁶⁴ Reisneya (Trs), 654.

¹⁶⁵ Farrokh ve McBride 2005, 3.

¹⁶⁶ Bakır 2002, 361.

¹⁶⁷ Rıza 1376, 13.

teşrifat ve törenlerinden sorumlu müdür ise salar adı verilen saray hâciplerinden birisi olurdu. Saray perdedarlığından sorumlu müdüre ise *hurram baş* adı verilirdi¹⁶⁸. Hükümdarın tören salonunda, taht ile salon arasında ipekten bir perde bulunur; bu perdenin önünde duran teşrifat başı, hükümdarın huzura kabul edeceği kimseleri perdenin arkasına çağırarak onun hükümdarla görüşmesini sağlardı. İslam sonrası dönemde *perdedâr* şeklinde de tabir edilen bu görev için Ravendî, perdedarlık olayını Sâsânî Devletinin kurucusu Erdeşir'e kadar götürmektedir. Bu olay *hâciplik* adıyla İslam sonrası dönemde birçok İslam devletinin saraylarında varlığını devam ettirmiştir. *Hacipliğin*, dört halife döneminde de varlığından bahsedilmekle beraber; Sâsânî tipi saray *hacipliğinin*, Emeviler döneminde Muaviye b. Ebu Süfyân veya Abdümelik b. Mervan ile başladığı söylenir¹⁶⁹. Hacıpler, hükümdarın saray halkı ile arasında bulunan perde önünde durup, saray ile hükümdar arasındaki irtibatı sağlardı. Kâtiplerle aynı seviyede olan *hacipler* aynı zamanda saray teşrifatları ve törenlerini organize ederlerdi. Abbasiler döneminde hükümdarın sırlarına vakıf olmasından dolayı *hacipler* vezirlerden sonra en önemli görevli sınıftan sayılmaktaydı.

İranlılar, İslam öncesi dönemde çok sayıda şehir inşa etmişlerdir. Kurdukları bu şehirlerin binalarını mozaik camlar, büyük kesilmiş renkli taşlar, köşegen mermerler ve dev sütunlarla inşa etmişlerdir. Bu binaların pencereleri *füseyfîsâ*' adı verilen renkli mozaikler ile cam karışımı bir tabaka ile kapatılırdı. Binaların iç ve dış duvarları billura benzeyen renkli ve parlak mozaiklerle sıva yapılmaktaydı¹⁷⁰. Bunun yanında İslam sonrası dönemde kullanımı yaygın olan ve *kâşânî* adı verilen dörtgen mozaik türü de binaların duvarlarını kaplamada kullanılmaktaydı. Bu mozaik türü, çeşitli boya ve mine ile hazırlandıktan sonra pişmiş çamurdan imâl edilir, rengârenk duvar döşemelerinde kullanılırdı¹⁷¹. Sâsânî dönemi mozaik yapımı ve süslemeciliği Erken Ortaçağ İran mimarisinin önemli sanat dallarından birisini teşkil etmekle beraber Bizans mozaik süslemeciliği ile beraber İslam Dünyası üzerinde kalıcı etkiler bırakmıştır¹⁷². İslam dünyasının Sâsânî mimarisinden alarak kullanmış olduğu mimari tekniklerden bazıları saray ve tapınak mimarisinde kullanılan soğan tarzı kubbe, çıkıntılı oluklar, sarkıt tonozlar, uzun dehlizler, çapraz kaburga tarzı ve kavun

¹⁶⁸ Meşkür 1366, 104; Nefisi 1331, 279.

¹⁶⁹ Taneri 1996, 508. Hz Peygamber ve Dört Halife döneminde kendilerinin birer kapıcılarının bulunduğu ve kapıcı bulundurma geleneğinin Emeviler döneminde Sâsânî etkisi ile kurumsal hale getirildiği, bu olayın eski Türklerde *kapugcı* şeklinde ifade edildiği ve İslam sonrası dönemde *hacip* şeklinde devam ettiği de ifade edilmektedir. Bkz. Özcân 2001, 345.

¹⁷⁰ Kristensen 1368a, 510.

¹⁷¹ Bakır 2000b, 201.

¹⁷² McNeill 1963, 437; Petersen 1999, 69; Durant 1398, 402.

kubbe tarzını oluşturmaktadır¹⁷³.

Irak toprakları üzerinde Hire merkezli yaşayan Benî Lahmî Arapları, Farsça'da *horna*, kendilerinin ise *havarnak* adını verdikleri üzerinde çok sayıda odanın bulunduğu yüksek kuleler inşa etmişlerdir¹⁷⁴. Bunun sebebi yerden kalkan tozlu havanın solunmasını önlemek ve temiz havadan daha çok istifade etmektir. Bu binalar genelde tapınakların yanına yapılmıştır. Binanın tepesine çıkmak için, etrafına büklümlü merdivenlerin yapıldığı burçlar dikilmiştir¹⁷⁵. Bu şekil burçlara eski Pehlevi dilinde *minar* adı verilmekteydi¹⁷⁶. Bu kelime İslam sonrası dönemde Müslümanlar tarafından *minare* şeklinde ifade edilmiştir. Cami ve mescitlerde minare yapımı Emeviler döneminde başlamıştır. İbadethanelerin yanına ezan okunmak için kurulan bu minarelerin bazılarının dış kısmında büklümlü merdivenler olurken, bazı minarelerde ise içerden büklümlü merdiven yapılmıştır. Bunun yanında Sâsânîler öncesi döneme ait tapınaklarda *kümbet* bulunmazken Sâsânîler döneminde yapılan tapınakların üstünde artık kubbe inşa edilmiştir. Bu usul Sâsânîler dönemi başlarında taşınabilir oba ateşgâhlarında görülmekteydi. Daha sonraları yerleşik tapınakların çatıları da kubbe şeklinde yapılmaya başlanmıştır. Sâsânîlerin, Türk oba tarzını örnek almak suretiyle bu usulü tapınaklarında uygulamış olabileceklere ifade edilir. Mecûsî tapınaklarında kubbe tarzının ortaya çıkmasında Batı Türkistan'daki Mecûsî Türkmenlerin etkisinin olabileceği söylenmektedir¹⁷⁷. Genel olarak tapınakların çoğunluğu kutsal olarak kabul edilen yüksek yerlere kurulmuşlardır¹⁷⁸. Sâsânîler dönemine ait İran ve Irak toprakları üzerindeki kubbeli tapınaklar, İslam sonrası dönemde mescitlere dönüştürülmüştür. Bu tapınaklardaki ateş sunakları kaldırılmış ve içlerine bir mihrap eklenmiştir. Bu tapınakların cami ve mescitlere dönüştürülmesi *kubbeli cami* tarzının İslam Dünyasında yaygınlaşmasına sebep olmuştur¹⁷⁹.

Sâsânî saray mimarisinde görülen duvar aralarına belirli aralıklarla dikilmiş kule tarzı, ön duvar geleneği, Abbasiler dönemi sarayları üzerinde önemli tesirler bırakmıştır. Bununla beraber Sâsânî mimari eserlerinin genelinde görülen duvar boyama ve süsleme teknikleri Orta Asya Türk tesirinin açıkça bir etkisi olarak kabul edilmiş ve bu teknik yine Abbasiler tarafından saray süsleme tekniği olarak benimsenmiştir¹⁸⁰. Bu saraylar adına *eyvan* denilen geniş, üstü

¹⁷³ Harris 1977, 367; Ettinghausen 1969, 284; Yetkin 1988, 52.

¹⁷⁴ Taberi 1982, II: 219; Şahîd 1995, 74.

¹⁷⁵ Cüneydi 1376, 154.

¹⁷⁶ Valaî 2011, 1385.

¹⁷⁷ Nefisi 1331, 112, 113, 114.

¹⁷⁸ Kennedy 2007, 99; Hastings 2005, I: 347.

¹⁷⁹ Eyice 1993, 62.

¹⁸⁰ Petersen 1999, 1; Yetkin 1988, 52.

kubbeli, etrafi kolonlu merasim salonu ve buraya açılan kabul salonu ile etrafındaki kolonlu küçük odalardan oluşmaktaydı¹⁸¹. Emeviler dönemi mimari eserlerinden Filistin topraklarındaki Hirbetü'l-Mefcer saray kompleksi üzerinde de Sâsânîler dönemi mimari anlayışı açık bir şekilde görülmektedir. Hirbetü'l-Mefcer kalıntıları üzerindeki mozaik tezyinat, alçı kabartma, duvar resimleri ve heykeller Sâsânî dönemi tekniğinin izlerini taşımaktadır. Özellikle bu kalıntılardaki uzun kaftanlı ve eli kılıçlı heykeller Sâsânî dönemi heykellerinin aynıdır¹⁸². Sâsânî mimarisinin izlerini Avrupa'da da görmek mümkündür. Örneğin Granada'da bulunan el-Hamra sarayı ve İstanbul Topkapı Sarayı'nda görülen dekorasyon ve süslemeler Sâsânîler dönemi mimari eserleri üzerindeki süslemelerin aynıdır¹⁸³.

İranlılar Sâsânîler döneminde binalarını oldukça sağlam tuğlalar ile inşa ederlerdi¹⁸⁴. Bu dönem tuğlacılığı önemli bir endüstri alanını oluşturmaktaydı. Tuğla endüstrisi Sâsânîler dönemi İslami dönemde daha da gelişerek günümüze kadar gelmiştir¹⁸⁵. Sâsânîler dönemi mimari eserlerinin birçoğunun yapımında tuğlanın yanında özellikle sert granit taşı kullanımı yaygındır¹⁸⁶. Sâsânîlerin başkenti Medâ'in şehrinin binalarının tuğlaları Abbasiler döneminde inşa edilen Bağdat şehrinin inşasında kullanılmıştır¹⁸⁷. Sâsânîler dönemine ait köşk ve sarayların tuğlaları ve kesme taşları sökülerek Bağdat'a taşınmıştır. Seramik ve çanak, çömlekçiliğin aksine kireç ve alçı işçiliği Sâsânî ülkesinde daha revaç bir uğraşa sahipti. Sâsânî dönemi şehirleri genelde dağlardan uzak bölgelerde kurulduğu için binaların yapımında taş yerine kireç taşı ve alçı kullanmayı tercih etmişlerdir¹⁸⁸. Alçı ve kireci aynı zamanda yapılan duvarları sıva yapma işinde de kullanıyorlardı¹⁸⁹. Binaların alçı ve kireç ile sıvanması geleneği ve duvar dekorasyon tekniği Ahmanişler dönemine kadar uzanmaktadır¹⁹⁰. Sâsânîler döneminden kalma alçıdan oyma heykeller arasında genelde hükümdar ve kadın heykellerine rastlanmaktadır. Sâsânîler dönemi tak, bina, eyvan, tapınak gibi yapılarda alçı ve kireç işlemeciliği genelde süsleme

¹⁸¹ Yetkin 1988, 50.

¹⁸² Beksaç 1992, 326-327.

¹⁸³ Honour ve Fleming 2005, 343.

¹⁸⁴ Durant 1398, 246.

¹⁸⁵ Petersen 1999, 37.

¹⁸⁶ Sykes 1915, 435.

¹⁸⁷ Nefisi 1331, 98.

¹⁸⁸ Mezopotamya toprakları taş ve maden yataklarından yoksun olduğu için köşk ve sarayların yapımında kullanılan kesme taşlar genelde Zağros dağlarından getirilirdi. Bu, maliyeti yüksek ve güç bir iş olduğu için köşk ve sarayların haricindeki binalar, genelde alçı ve kireç taşından yapılırdı.

¹⁸⁹ Sykes 1915, 469; Durant 1398, 246.

¹⁹⁰ McNeill 1963, 400.

amacıyla yapılmaktaydı. Bu binaların giriş kısımlarına alçıdan çok güzel asma motifleri eklenirdi ve bu motifler binaların girişlerine ayrı bir hava katardı. Bu uygulama İslam sonrası dönemde yerini mescit ve camilerin mihrap, minber ve kapı girişlerine yapılan alçı süslemelere bırakmıştır¹⁹¹.

Erken Ortaçağ İnan mimarisi Eşkanîler vasıtasıyla antik Yunan sanatının izlerini taşımakla beraber bu unsurları da Sâsânîler vasıtasıyla İslam dünyasına aktarmıştır. Eşkanî mimarisi antik Yunan mimari tarzı ile antik İnan mimari tarzının kaynaşması sonucunda ortaya çıkan doğu-batı mimarisinin sentezi şeklinde bir estetik yapıya sahiptir¹⁹². Ortaya çıkan bu sanatsal tarz daha sonraları milli bir kimliğe bürünerek Sâsânî mimarisinin temelini oluşturmuştur¹⁹³. Eşkanîler döneminde inşa edilen mimari eserlerin çoğu görünüm itibarıyla Yunan mimarisinin izlerini taşımaktaydı¹⁹⁴. Bunlardan yarım sütunlu ayaklar, kabartma yerine duvarlara gömülü maskeler ve daha sonraları İslami dönemde adına *eyvan* denilecek olan yüksek kemerli salonlar, Yunan mimari sanatının Eşkanî mimari sanatı üzerindeki tesirleridir¹⁹⁵. Eyvan adı verilen mimari yapıların birkaç formu bulunmaktaydı. Birinci formu, genellikle duvarlarla birbirinden ayrılmış koridorları olan ve etrafı çevrili dörtgen yapılar şeklindeydi ve bu koridorlar eyvan adı verilen avlulara açılmaktaydı¹⁹⁶. Eyvan adı verilen avlu formatı Sâsânîlerden sonra İslam dönemi medrese ve daru'l-ımarelerde de kendisini göstermiştir¹⁹⁷. İslam sonrası dönemde etrafında kolonların bulunduğu ortasında üstü açık, geniş eyvanlı cami üslubu, Sâsânîler dönemi eyvanlı yapıların mescide dönüştürülmesi sonucunda ortaya çıkmıştır¹⁹⁸. Sâsânîler döneminde önemli mimari eserlerde görülen geniş avlulara açılan yüksek ve görkemli kemerler daha çok 10. yüzyıldan sonra Türk İslam devletlerinde yaygınlaşmış fakat batı İslam dünyasında çok da kabul görmemiştir¹⁹⁹. İnan ve Irak toprakları üzerinde daha çok saray mimarisinde görülen eyvan tarzı, Selçuklu ve sonrası Türk İslam mimarisinde *mescit*, *medrese* ve *bimaristan* (hastane) yapımında daha çok göze çarpmaktadır.

İslam Dünyasının Sâsânîlerden devraldığı kültür öğelerinden bir tanesi de bayram kutlamaları ve şenliklerdir. Sâsânîler döneminde bahar bayramlarında

¹⁹¹ Nefisi 1331, 205; McNeill 1963, 437.

¹⁹² Schlumberger 1983, 1027vd; Yarshater 2006, xxxvii, lxi.

¹⁹³ Garthwaite 2005, 84; Rawlinson (Trs), 391; Yarshater 2006, xxvii.

¹⁹⁴ Frye 2005, 112; Rawlinson (Trs), 112; Garthwaite 2005, 82.

¹⁹⁵ Garthwaite 2005, 84.

¹⁹⁶ Petersen 1999, 130; Honour ve Fleming 2005, 527; Chegini ve Nikitin 1999, 61; Ettinghausen 1969, 284.

¹⁹⁷ Harris 1977, 151; McNeill 1963, 506.

¹⁹⁸ Eyice 1993, 62.

¹⁹⁹ Beksaç 1992, 13, 14.

insanlar eğlenirler ve *kusec* adını verdikleri şenlikler düzenlerlerdi²⁰⁰. Şenliklere bu ismin verilmesinin nedeni develerin sırtına takılan köslerin çıkarmış olduğu seslerdir. Bu develeri koşturarak eğlenirler ve çıkan seslerden dolayı stres atarlardı. Bahar şenliklerinde ceviz, sarımsak, yağlı et gibi sıcak besinler yerler, sıcak şerbetler içerler ve temsili olarak seçilen soğuk adamın üzerine soğuk su dökerler ve o da “sıcak, sıcak” diye bağırırdı²⁰¹. Bu şenliklerden amaç soğuklara veda etmek olduğu için insanlar bütün yiyeceklerini ısıtarak yerlerdi. Bu eğlence için beş kişi seçilirdi. Bunlar sırasıyla gelin, köse, davulcu, tamburacı ve torbacıydı. Bu şenliklere katılan zenginler temsili soğuk adam kılığındaki kişiye hediyeler verirlerdi. Bu şenliklerden, “Asaru’l-Bakiye” adlı eserinde bahseden Ebu Reyhan el-Beyrûnî temsili soğuk adam kılığındaki kişinin aldığı hediyelerden dolayı devlete vergi vermek zorunda olduğundan bahsetmiştir. Günümüzde *kuse berneşin* adı verilen bu şenlikler İslam Dünyasında birçok bölgede ve özellikle İranlılar arasında halen daha kutlanılmaktadır. Sâsânîlerin yıkılmasından sonra kutlanmaya devam eden ve *kusâ*, *kusâv gelin*, *kusâv çopan* şeklinde farklı şekillerde isimlendirilen bu şenliklere Araplar *kûb kusec* adını vermişlerdir²⁰².

Bu dönemde oynanan bazı oyunlar da Sâsânîlerin yıkılışından sonra İslam Dünyasında varlığını devam ettirmiştir. Bu oyunlardan en meşhuru ise halk arasında çok yaygın olan ve batılıların adına *polo*²⁰³ oyunu dedikleri *çovgan* oyunudur²⁰⁴. Erken Ortaçağ İran metinlerinden Karnamek-i Erdeşîr Papakan adlı eserde bu oyun hakkında bilgi verilmiş ve oyundan *çopigan* şeklinde bahsedilmiştir²⁰⁵. Adı geçen yazıtta Erdeşîr Papakan’ın, Eşkanîlerin son dönemine doğru Eşkanî hükümdarı Artapan’a (Erdevan) bu oyunu oynamak için teklifte bulunduğu ve kendisinin bu oyunda çok usta olduğunu söylediği görülmektedir. Bu oyunun geçmişte Ahamenişler döneminde de oynandığı tahmin edilmektedir. Nizamî, “Sefername” adlı kitabında bu oyunu efsanevi bilgilerle karışık bir şekilde Ahamenişler dönemine kadar götürmüştür²⁰⁶. Bu oyun, Türkçe *çögen* şeklinde Divan-ı Lûgati’-Türk’te ve Kutadgu Bilig’de geçmekte ve yine günümüzde çögen şeklinde telaffuz edilmektedir²⁰⁷. Bu oyun

²⁰⁰ Nefisi 1331, 75.

²⁰¹ Mesûdî, I: 554.

²⁰² Reisneya (Trs), 728, 729, 731.

²⁰³ Sykes 1915, 430. Günümüz Avrupa ülkelerinde yaygın bir şekilde sporu yapılan bu oyun eski Perslere kadar dayanan bir İran oyunudur. Miladi 19. yüzyılda bu oyuna yeni şekiller ve kurallar vererek sistemli bir hale getiren Avrupalılar her sene bu oyunun müsabakalarını yapmaktadırlar. Bkz. Reisneya (Trs), 740.

²⁰⁴ Durant 1398, 118; Girişmen 1336, 350; Reisneya (Trs), 736; Jackson 1906, 266.

²⁰⁵ Halıcı 1993, 294.

²⁰⁶ Reisneya (Trs), 736.

²⁰⁷ Halıcı 1993, 294.

çapmak adı verilen eski bir Türk oyununun bir benzeri olmakla beraber Orta Asya'da da oynandığı bilinmektedir. Sâsânîlerin yıkılmasından sonra İslam dünyasına geçen bu oyuna Emeviler sıcak bakmadılar, fakat Abbasiler döneminde bu oyun İslam dünyasında oldukça revaç bulmaya başlamıştır. Arapların *savlacan* adını verdikleri bu oyunla ilgili Pehlevi diliyle yazılmış *polo oyun geleneği* denilen *Ayin-i Çovgan Bazi* adlı kitap, Abbasi halifesi Me'mun döneminde, *Ayinu Darbi's-Sevâlice* adıyla Arapçaya çevrilmiştir²⁰⁸.

Sâsânî ülkesinde oyun amacıyla kurulan meclislerin birçoğunda *satranç*, *nivar tehşir* ve *ashtapadh* (aştepez) adı verilen oyunlar oynanmaktaydı²⁰⁹. Bu oyunların en önemlisi ise satranç oyunuydu²¹⁰. İngiliz Blend, 1851 yılında yazmış olduğu *İran'ın Satranç Oyunu Hakkında* adlı kitabında, bu oyunun bir İran oyunu olduğu daha sonraları Hintliler tarafından öğrenilerek geliştirildiği ve daha sonraları Sâsânîler döneminde asıl vatanı İran'a geri döndüğünü söylemektedir. Fakat Murret, 1913 yılında yazmış olduğu *Satranç'ın Tarihi* adlı kitabında, satrancın Hintliler tarafından icat edilen bir oyun olduğunu ve bu oyunun MS 570 yılında I. Hüsrev döneminde Sâsânî ülkesine geldiğini ifade etmektedir²¹¹. Bu dönemde Enûşirvân'ın emriyle Hint ülkesinden getirilen Sanskritçe kitaplar arasında satranç oyununa dair kitaplar da bulunmaktaydı ve bu kitaplar Sâsânî dillerine çevrildikten sonra satranç oyunu Sâsânî asilzadeleri arasında en çok oynanan oyun haline gelmiştir²¹². Ortaya çıktığı ilk dönemlerde süvari birliği anlamına gelen *çetrenğ* şeklinde adlandırılan bu oyun *şetrenğ* şeklinde Fars diline geçmiştir. Dört halife döneminde sıcak bakılmayan *satranç*, *nivar* ve *aştapez* gibi tavla oyunları daha sonraları Emevi ve Abbasiler döneminde yaygın bir şekilde oynanmaya devam etmiştir.

Eski İran yılının başlangıç ayı olan Ferverdin'in birinci günü yılbaşı olarak kutlanırdı²¹³. Yılın ilk günü olarak kabul edilen bugüne İranlılar *yeni gün* anlamında *Nevruz* demişlerdir²¹⁴. Bu bayrama Soğdlular ise kendi dillerinde *nevsent* adını verirlerdi²¹⁵. İranlılar bu bayramı şeker bayramı olarak kutlardı. Kadim İranlılar bu günde dostlarına tatlı türü şeyler ısmarlar en güzel yiyecekleri pişirirler ve çok güzel kıymetli elbiseler giyerlerdi²¹⁶. Bunun

²⁰⁸ Reisneya (Trs), 737, 740.

²⁰⁹ Browne 1908, 471; Girişmen 1336, s. 350; Reisneya (Trs), 741.

²¹⁰ Bowersock vd. 1999, 460.

²¹¹ Reisneya (Trs), 741.

²¹² Browne 1908, 109, 110; Girişmen 1336, 350.

²¹³ Jackson 1906, 99; Bowersock vd. 1999, 450.

²¹⁴ Nefisi 1331, 74; Bowersock vd. 1999, 450; Canepa 2009, 183; Rose 2010, 126; Boyce 1996, 793; Yarshater 2000, 371; Buck 2008, 53; Browne 1908, 114.

²¹⁵ Nefisi 1331, 74; Rose 2010, 126.

²¹⁶ Yakubi 1382, I: 216; Nefisi 1331, 74; Yarshater 2006, XLIX.

yanında su ve deniz kenarlarında törenler tertip edilir; insanlar yeni elbiseler giyerler, birbirlerine şeker ve tatlı ikram ederlerdi. Bu bayramda insanlar sulara çiçekler atarlar ve şekerler dökerlerdi²¹⁷. Bu bayramda büyük ateşler yakılır ve insanlar birbirleriyle hediyeleşirlerdi²¹⁸. Bu günde özel olarak ateşgedelerde ibadetler edilirdi²¹⁹. Bu bayramlarda şeker ve tatlı ikram edilmesi olayı daha sonraları Müslümanlar tarafından da gelenek haline getirilmiştir. Osmanlıların Ramazan bayramlarında şeker dağıtma geleneklerini Sâsânî adetlerinden almış oldukları yönünde bir kanı bulunmaktadır²²⁰. Sâsânîlerin yıkılmasından sonra da bu bayram, özellikle Abbasiler döneminde İran, Irak, Suriye ve Mısır'da Müslümanlar arasında kutlanmaya devam etmiştir²²¹.

Yaşam Tarzı, Bilim-Sanat ve Edebiyat Alanlarındaki Etkileri

Sâsânî kültür ve medeniyetinin Hindistan, Türkistan, Çin, Suriye, Anadolu, İstanbul, Balkanlar, Mısır ve İspanya da dâhil olmak üzere birçok bölgeyi etkilediği bilinmektedir²²². Sâsânî yaşam tarzı, bilim, sanat ve edebiyatının kendisinden sonraki döneme sarkması, bu medeniyetin Yunan, Roma, Çin ve Hint medeniyetine ait estetik zevklerini medeni unsurlarında bulundurmasından kaynaklanmaktadır. Sâsânî sanatı kendisinden sonra İslam Dünyası üzerinde derin etkiler bırakmıştır²²³. Şam merkezli Emevi sanatı daha çok Helenistik-Bizans sanatının tesirinde kalmışken, Abbasiler dönemi sanatı yoğun olarak Sâsânî dönemi sanatının etkisinde kalmıştır²²⁴. İlk İslam sanatının ortaya çıktığı Emeviler döneminde Suriye toprakları genel anlamda Bizans ve Sâsânîler dönemi sanat eserleri ile dolu olmakla beraber İslam sanatı bu medeniyetlerin sanatı üzerine bina edilmiştir²²⁵. İslam sonrası dönemdeki ibadethaneler ve saraylarla bunların üzerindeki kabartma ve tezyin edilmiş kapı tekniği Sâsânî tapınak mimarisinin aynısıdır²²⁶. İslam sonrası dönemde el sanatlarının her türünde ürün verilmiş olmakla beraber bu ürünler genel olarak Orta Asya Türk sanatı ile Sâsânî sanatının izlerini taşımaktaydı²²⁷.

Erken Ortaçağ İran müziğinin günümüze kadar ulaşmış olması bu

²¹⁷ Buck 2008, 53.

²¹⁸ Bowersock vd. 1999, 450; Canepa 2009, 183; Yarshater 2006, XLIX.

²¹⁹ Rose 2010, 16; Buck 2008, 53; Yarshater 2006, xlix; Boyce 1996, 792.

²²⁰ Nefisi 1331, 74.

²²¹ Browne 1908, 259; Morony 2005, 73; Bowersock vd. 1999, 450.

²²² Reisneya (Trs), 661; Durant 1398, 129.

²²³ Brossius 2006, 196.

²²⁴ Özgüdenli 2000, 397; Yetkin 1988, 49.

²²⁵ Yiğit 1992, 105.

²²⁶ Reisneya (Trs), 661.

²²⁷ Yetkin 1988, 54.

müziğin İslam dünyasında kabul gördüğünü ortaya koymaktadır. Sâsânîlerin *destgah* adını verdikleri müzik çeşitlerine daha sonraları Arap dünyasında *makam* adı verilecektir²²⁸. Sâsânî dönemi müziğinde on yedi tane nota bulunmakla beraber, her *destgah* için sekiz ile on iki arasında değişen farklı notalar kullanılmaktaydı. Sâsânîler dönemi musiki istilahlarından olan *rast* adı bu dönem şarkılarından bir tanesinin adı olmakla beraber, günümüzde Fars, Türk ve Arap musiki makamlarından on iki tanesinden birisinin adı olarak kullanılmaktadır²²⁹. Bizanslılar dönemine ait İstanbul'daki bir sanat çalışmasında gösterilen bir Bizans imparatoriçesinin, Sâsânîli müzisyenler tarafından karşılandığını gösteren resimler, Sâsânî müziğinin Bizans üzerindeki etkisini göstermesi açısından da önemlidir. Sâsânî müziği İslam sonrası dönemde Abbasi sarayını etkilemiş ve Abbasiler diğer alanlarda olduğu gibi, Sâsânî müziğini hiç değiştirmeden kullanmışlardır²³⁰. Sâsânî müziği Endülüsler aracılığıyla İspanya'ya kadar gitmiştir.

Maniheizm akımının etkisi ile İran toprakları üzerinde *erjeng* adı verilen bir tür *minyatür* sanatı ortaya çıkmıştır. Sâsânîler döneminde *Mani* kendi düşüncelerini adına erjeng dediği bir çalışmayla, dinin prensiplerini resimler ve nakışlarla anlatma yoluna gitmiştir. Bundan dolayı, bu döneme ait resim ve motifler Maniheizm dini mensuplarının çalışmalarını anlatan örneklerle doludur²³¹. Sâsânîler dönemine ait duvar resimleri, paraların üzerine çizilmiş şekiller, dokuma ve kumaşlara yapılan insan ve hayvan figürleri, bu dönemde resim ve nakkaşlık sanatının önemli bir yere sahip olduğunu işaret etmektedir²³². Turfan'daki mağaralarda rastlanan *erjeng* tipi minyatür örnekleri, İslami dönemdeki minyatür sanatını çağrıştırmaktadır²³³. Bundan dolayı, *minyatür* sanatının geçmişinde Sâsânî minyatürünün olduğu iddia edilmektedir²³⁴. Bu resim sanatını Türkistan topraklarına taşıyan Mani dini mensubu İranlılar, bu tarz resim sanatının buralarda yaygınlaşmasını sağladılar²³⁵. Maniheizmi benimsemiş olan Uygur Türklerinin ortaya koymuş oldukları minyatür tekniğinin, Selçuklular dönemi minyatür tekniğinin öncülü olarak kabul edilmektedir²³⁶. Sâsânîler dönemi sanatının ilerleme

²²⁸ Zuhur 2011, 11, 321; Kristensen 1368b, 198-199.

²²⁹ Kristensen 1368a, 632.

²³⁰ Nasr 1987, 3; Kristensen 1368b, 197-198.

²³¹ Reisneya (Trs), 667; Ayetollahi 2003, 172; Nefisi 1331, 85.

²³² Nefisi 1331, 86; Reisneya (Trs), 669.

²³³ Reisneya (Trs), 667; Mahir 1992, 118. Selçuklu Türklerinin İran topraklarından Mezopotamya, Suriye ve Anadolu topraklarına yayılmasıyla beraber, bu sanatı adı geçen topraklara taşıdıkları ve Türk-İslam minyatür sanatının doğmasına öncülük ettikleri kabul edilir.

²³⁴ Ayetollahi 2003, 137.

²³⁵ Reisneya (Trs), 667.

²³⁶ Mahir 1992, 118.

kaydetmesindeki amillerden bir tanesi de resim sanatı üzerindeki Yunan ve **Buda** sanatının etkisidir²³⁷. İslam sonrası dönemde Arap minyatürü ilk zamanlarda Sâsânî etkisinin yanında Bizans minyatür tarzına ait izler de taşımaktadır²³⁸.

Resim sanatına konu olan ilginç mitolojik varlıklardan dolayı Sâsânîler dönemi resim sanatı İslam resim sanatı üzerinde önemli tesirler bırakmıştır²³⁹. Özellikle Sâsânîler dönemi resimlerine konu edilen çift başlı aslan, çift başlı kartal, aslan veya kartal başlı insan, tavus kuşu resimlerinin taklitlerine İslam dönemi resimlerinde rastlamak mümkündür. Abbasiler döneminde üretilen tabak modelleri üzerinde yer alan iki kanatlı, dört ayaklı hayvan resimleri Sâsânîler dönemi kanatlı hayvan modelleri örnek alınarak yapılmıştır²⁴⁰. Erken Ortaçağlarda Çin yapımı ipek kumaşlar üzerinde bile Sâsânî tarzı aslan avlayan hükümdar resimlerinin örnek alınarak yapıldığı resimler mevcut olup, bunlara ait bazı örneklerin Tokyo Müzesinde sergilendiği bilinmektedir²⁴¹. I. Hüsrev dönemine ait Duhter-i Nûşirevân kabartmaları üzerinde aslanlı taç takmış hükümdar ve çok değişik hayvan figürleri Sâsânîler dönemi resim sanatına ait güzel çalışmalardan bazılarıdır. Sâsânî dokumacılığı ve özellikle ipekli dokuma ürünleri ile bu ürünlerin üzerinde yer alan resimler İslam sonrası dönemde Batı Asya ve Doğu Avrupa'da varlığını devam ettirmiştir²⁴². Sâsânîler dönemi Tak-ı Bustan kabartmaları üzerinde görülen elbise desenleri üzerinde simetrik hayvanların bulunduğu yuvarlak madalyon motifleri İslam sonrası dönemde İran, Suriye, Selçuklu ve Bizans dokumacılığında motif olarak kullanılmaya devam etmiştir. Kendilerini Sâsânîlerin devamı olarak gören Büveyhiler Sâsânî dokuma örneklerinin aynısını ortaya koymuşlardır.

Sâsânîler döneminde yetişmiş bilim adamlarından birçoğunun eseri, İslam Dünyasına kazandırılarak bu dönemin bilimsel birikiminden istifade edilmiştir. Hükümdar Şapur'un meşhur Yunanistanlı doktoru *Theodosius*, Sâsânî ülkesinin tıp okulunun başhekimi olarak görev yapmakla beraber, sarayın özel doktoru olarak da çalışmıştır²⁴³. Bu bilim adamı yaşadığı dönemde Cündişapur okulunda ders verdiği öğrencileri için hazırlamış olduğu notlardan oluşturmuş olduğu *Kennaş* adlı kitapla tanınmıştır. Bu kitap gibi Sâsânîler dönemi okullarında okutulan Yunan, Roma ve Hint medeniyetlerine ait bilimsel kitapların birçoğu Sâsânî devletinin yıkılması üzerine Arapçaya çevrilmek

²³⁷ Durant 1398, 129.

²³⁸ Yazıcı 1991, 315.

²³⁹ Ayetollahi 2003, 106; Godard 1337, 197.

²⁴⁰ Yetkin 1988, 55.

²⁴¹ Godard 1337, 197.

²⁴² Gürsu 2002, 368, 369.

²⁴³ Reisneya (Trs), 703-704; Ferruhmend 1384, 7.

suretiyle İslam dünyasına kazandırılmıştır²⁴⁴. İslam Dünyasının en büyük kazanımlarından birisi olan Sâsânî tıbbı, İskenderiye, Yunan, Roma ve İran tıbbının birleşimi sonucunda ortaya çıkmış, Abbasiler döneminde büyük bir inkişafa vesile olmuştur²⁴⁵.

Cüdişapur tıp okulu Sâsânîlerin kendilerinden sonra İslam Dünyasını bilimsel konularda takviye ettikleri önemli merkezlerden birisi olmuştur²⁴⁶. Günümüzün modern üniversitelerinin bir benzeri olarak inşa edilmiş olan bu okulun büyük bir kütüphanesi ile büyük bir hastanesi bulunmaktaydı. Bu bilim okulunun kütüphanesi iki yüz tane büyük odadan oluşmaktaydı. Kütüphanenin raflarında Yunanca, Süryanice, Pehlevice ve Hintçe önemli kitaplar bulunmaktaydı. Bu bilim okulunun kurulmasından sonraki beş sene içerisinde okulun öğretmen ve öğrencilerinin sayısının binleri bulduğu söylenmektedir. Sâsânîlerden sonra İslâmî dönemde de faaliyetlerine devam eden bu okul Razî, Ebu Ali Sina ve Mecusî Ahvazî gibi bilim adamlarının yanında yüzlerce bilim adamını İslam Dünyasına kazandırmıştır²⁴⁷. Bu okul Sâsânî devletinin yıkılmasından sonra 250 yıl boyunca İslam dünyası için bilim adamı yetiştirmeye devam etmiştir²⁴⁸. Hey'et, hendese, ressamlık, astronomi, riyaziyat ve tıp derslerinin okutulduğu Cüdişapur bilim okulunun Abbasiler dönemi aydınlanmasında önemli bir yeri bulunmaktadır²⁴⁹.

Erken Ortaçağlarda İran ve Irak toprakları üzerinde önemli bir ilaç sanayisi bulunmaktaydı²⁵⁰. İlaç yapımında kullanılan bitkiler Çin, Hindistan ve Yunan ülkelerinden getirilmekteydi. Bununla beraber Sâsânî ülkesi ilaç yapımında kullanılan bitkilerin çeşitliliği ile meşhurdur. Sâsânîlerden sonra İslam dünyasında kullanılan bitkisel ilaçların ve ilaç yapımında kullanılan bitkilerin isimlerinin birçoğunun Pehlevice olması bu bitkilerin birçoğunun İran'da yetiştirildiğini göstermektedir²⁵¹. Abbasiler devrinde yaşanan büyük çeviri faaliyetlerinin sonucunda, tıp, felsefe, mühendislik, matematik ve eczacılığın yanında *astronomi* alanında Yunan ve Hint etkisi İslam dünyasında kendisini göstermeye başlamıştır. Bu dönemde yapılan çeviri faaliyetlerinin sonucunda İslam Dünyasında birçok kimse Yunan bilim adamlarını İranlı zannetmekteydi ve bu yüzden hey'et cenvellerine bile Farsça bir kelime olan *ziç*

²⁴⁴ Reisneya (Trs), 704; Crone 2005, 57.

²⁴⁵ Ferruhmend 1384, 5, Reisneya (Trs), 706.

²⁴⁶ Lapidus 2002, 78; Meşkür 1366, 82; Farazmand 2001, 620.

²⁴⁷ Arûdî 1921, 146; Reisneya (Trs), 705.

²⁴⁸ Arûdî 1921, 146; Bakır 2000b, 266, 277; Ferruhmend 1384, 3.

²⁴⁹ Lapidus 2002, 78; Cüneydi 1376, 354.

²⁵⁰ Reisneya (Trs), 705.

²⁵¹ Ferruhmend 1384, 9.

adı verilmişti²⁵². Sâsânîler dönemi astronomi ilminin İslam sonrası döneme etkisi antik Yunan, Hint ve Roma dönemi astronomi çalışmalarının aktarılmasından ibarettir. Sâsânîler döneminde Yunan, Roma ve Hint'ten tercüme edilen astronomi kitapları İslam sonrası dönemde Pehleviceden Arapçaya tercüme edilmiştir. Bunların en meşhuru, Romalı kâhin *Vettius Valens*'e ait bir mecmuanın *Vizidak* şeklinde I. Hüsrev'in veziri *Buzurgmihr* tarafından Pehlevinceye, İslam sonrası dönemde ise *Kitabu'l-Bizidac* şeklinde Arapçaya tercüme edilmiştir. Yine Sâsânîler döneminde Pehlevinceye çevrilmiş olan ve *Teucros*'a atfedilen bir eser *Kitabü'l-Mevâlid ale'l-Vücuuh ve'l-Hudûd* adıyla; başka bir eser ise *Kitabu Zerâdüşt fi'n-Nücûm ve Te'sirâtiha ve'l-Hükm ale'l-Mevâlid* adıyla Arapçaya çevrilmiştir²⁵³. Sâsânîler imparatorluk bünyesindeki önemli şehirlerde de büyük kütüphaneler kurmuşlar ve buralara bilim adamları yollamışlardır. Bunlardan en önemlileri Sâsânî sarayından edebiyatçı ve bilim adamları gönderilen Buhara'da kurulan kütüphanedir. Bu kütüphaneler İslam sonrası dönemde de faaliyetlerine devam etmişler, içlerinden Erdeşîr Papakan ve Cündişapur kütüphanelerinin kitapları, İslam sonrası dönemde Bağdat'ta kurulan kütüphanelere taşınmışlardır²⁵⁴.

Sâsânîler döneminde halk edebiyatı ile seçkinler sınıfı edebiyatı birbirinden farklılık arz etmekteydi. Mümtaz edebiyatı adı verilen seçkin sınıfını oluşturan tabakaya ait edebiyat: siyasi öğütler veren, devlet yönetme sanatını anlatan, yönetici ve soylu sınıfının şan ve şöhretlerini nakleden ve onları telif eden edebi eserlerden oluşmaktaydı. Bu edebi metinler genel olarak *enderzname* adı verilen siyasi usullerden, ahlaki davranışlardan, toplumsal geleneklerden bahseden mecmualardır²⁵⁵. Bu mecmualardan bazıları Sâsânîler dönemi ünlü vezirlerinden Bezergumhur'a nispet edilen *Genc Şahgân*, I. Şapur dönemine ait *Ayin Nameg* ve Sâsânîler dönemi ünlü vezirlerinden bir diğeri olan Tenser'e ait olan *Name-i Tenser* bu *enderzname* tipinde yazılmış edebi metinlerdir²⁵⁶. Sâsânîler sonrası İslamî dönemde siyasi öğütler veren *siyasetname* türünde eserler bu şekilde tanzim edilmiş siyasi ve edebi metinlerin benzerleridir²⁵⁷. Bunlara ek olarak eğitici ve öğretici öğütler veren *pendnâme* ve *kâbusnâme* adı verilen yapıtlar da önemli yere sahip olmakla beraber İslam sonrası dönemde Arapçaya çevirileri yapılmış ve bu türde örnekler verilmiştir²⁵⁸. Miladi IX. yüzyılda Pehlevince'den Arapça'ya çevrilen *Hazar-u Yek Şeb* adı verilen *Binbir*

²⁵² Barthold ve Köprülü 1973, 31.

²⁵³ Fehd 2000, 125.

²⁵⁴ Lapidus 2002, 78; Cüneydi 1376, 354.

²⁵⁵ Reisneya (Trs), 689; Frye 2000, 134; Tafazzoli ve Khromov 1996, 88.

²⁵⁶ Tafazzoli ve Khromov 1996, 82; Reisneya (Trs), 689; Boyce 1996, 65. Lapidus 2002, 74.

²⁵⁷ Ortaylı 1996, 11; Canepa 2009, 40.

²⁵⁸ Yazıcı 1997, 353.

Gece masalları, *Hazar Afsana* adı verilen *Bin Efsane* hikâyeleri Sâsânîler dönemine ait ahlaki öğütleri içeren bu türden eserlerdir²⁵⁹. Sâsânîler döneminde farklı dillerden çevrilen, hikâyeye tarzında yazılmış ve ahlaki öğütler içeren yapıtlardan *Pancatantra* ve *Mahabharata* önemli bir yere sahipti. Sâsânîler döneminde ahlaki kurallar, örf-adet, gelenek-görenek, merasim, zanaat gibi işlerle ilgili yazılan kitaplara *ayinnâme* adı verilmekteydi. Eski Pehlevice *evennâme* sözcüğünden gelen bu tabir İslam sonrası dönemde Arapça karşılığı *kitabü'r-rüsûm* şeklinde varlığını devam ettirmiştir²⁶⁰. Abbasi hükümdarı Mansur'un kâtibi olan aslen İranlı Abdullah ibnü'l-Mukaffa İran tarih ve kültürüne ait *Pendnâme*, *Hudaynâme* ve *Fabl* türünde eserlerini Arapçaya çevirerek İslam dünyasına kazandırmıştır²⁶¹. Halk arasında dilden dile dolaşan birçok söylence daha sonraları İslamî dönemde *Şehname*, *Gürşasbname*, *Berzuname* gibi eserlerde anlatıla gelerek varlıklarını devam ettirmişlerdir²⁶².

Özellikle *Şehname* mitolojik dönem İran'ı ile İslam sonrası İran'ı arasında kurmuş olduğu efsanevi bir bağ sayesinde Farsların Araplaşmasını önleme noktasında önemli bir fren görevi görmekle beraber Fars edebiyatının Arapçanın bünyesinde erimesinin önüne geçmiştir²⁶³. Genel olarak Sâsânîler dönemine ait olayların şifahi olarak halk diliyle anlatılan destansı hikâyeleri Sâsânîler'den sonra bu dönemle ilgili kitapların konularını teşkil ederek yazıya dökülmüşlerdir. İslam sonrası dönemde *Şehnâme* benzeri çalışmalar Sâsânîler döneminde *Hudaynâme* adı verilen çalışmaların devamıdır. *Hudaynâme* adı verilen çalışmalar Sâsânîler döneminde III. Yezdicürd tarafından toparlanarak bir araya getirilmiştir. Bu dönemde derlenen *Hudaynâmelerin* Arapça çevirisine dayanılarak *Şehnâme* türünde bazı eserler ortaya konulmuştur. Bu türde Sâsânîler dönemi yapıtları, Samaniler döneminde İslam dünyasında yaygınlaşmıştır. Bunların en önemlileri Sâsânîler döneminde yazılmış olan *Camasbnâme*, *Artak Virazname*, *Ayâdgar-ı Zarîrân*, *Kârnamak-ı Artâşîr Babegân* adlı eserlerdir²⁶⁴. Bu tip yapıtlar genel olarak antik İran hükümdarlarının yaşamlarını, kahramanlıklarını destansı bir şekilde anlatan manzum eserlerdir. Kahramanlık destanlarının yanında halk arasında meşhur aşkları anlatan manzum eserler de bulunmaktaydı. *Vis ve Ramin*, *Hüsrev ve*

²⁵⁹ Honour ve Fleming 2005, 343; Reisneya (Trs), 692; Boyce 1996, 65; Tafazzoli ve Khromov 1996, 80, 81; Zakeri 2007, 1201-02.

²⁶⁰ Bilgin 1992, 253.

²⁶¹ Kaya 1988, 312.

²⁶² Reisneya (Trs), 693; Meri 2006, 233.

²⁶³ Barthold ve Köprülü 1973, 51.

²⁶⁴ Kanar 1996, 125; Yazıcı 1997, 353.

*Şirin, Heft Peyker, Ferhad ile Şirin*²⁶⁵, *Semek ü Ayyar* adlı aşk hikâyeleri bu şekilde ortaya çıkmış eserlerdir²⁶⁶. Bu eserler İslami dönemde ortaya çıkan *Yusuf-u Züleyha, Leyla ile Mecnûn, Tahir ile Zühre, Behram ile Gülendâm* gibi aşk hikâyelerinin öncülleri olarak kabul edilmektedir²⁶⁷. Gürgani, Nizami, Firdevsi gibi şairler genel olarak dilden dile, nesilden nesile anlatıla gelen Sâsânîler dönemine ait hikâyeleri konu olarak almışlardır. Cahiz'in, "el-Mehasin ve'l-Ezdzad" ve Se'âlibî'nin "Gurer ve Ahbar u Mülûki Fâris" adlı eserleri genel olarak Sâsânîler dönemi halk edebiyatından kaynağını alan bu şifahi hikâyelerden esinlenerek yazılmış yapıtlardır.

Erken Ortaçağ İran ülkesindeki bilimsel eserlerin Süryanca yazılmış olması İslam sonrası dönemde bu eserlerin Arapçaya çevrilmesi noktasında önemli bir avantaj sağlamıştır. Arapça ile Süryanca arasındaki dil akrabalığı, Sâsânîlerden sonra bu eserlerin İslam dünyasına intikalini kolaylaştırmıştır²⁶⁸. Sâsânî sonrasında İslam dünyasına aktarılan Sanskritçe çeviri eserlerin de önemli bir yeri vardır. Hint dilinden çevirisi yapılmış birçok kitap daha sonraları Arapçaya tercüme edilerek İslam dünyasına kazandırılmıştır. Mesela bunların en meşhuru Sâsânî tıp okullarında tıp dersi veren Hindistanlı hekim *Şanak*'ın kendi adıyla Sanskritçe'den Pehlevi'ye çevirmiş olduğu "*Kitab-ı Şanak*" adlı eseri Sâsânîlerden sonra "*Kitabu's-Şanak fi'l Sumum ve't-Tarik*" adıyla Arapçaya çevrilmiştir²⁶⁹. Bunun yanında kaynağını Ahamenişler döneminden alan ve Sâsânîlerden sonra İslam Dünyası üzerinde derin etkiler bırakan İran edebiyatı, şiir alanında da İslam Edebiyatı üzerinde önemli tesirler icra etmiştir. İslam sonrası dönemde Arap şiirinin etkisinde gelişen İran şiirinin sevilen nazım şekli olan gazel XIII. yüzyıldan sonra Fars edebiyatının etkisiyle Türk İslam edebiyatına geçmiş, özellikle Gazneliler dönemi antik İran edebiyatının Türk İslam edebiyatı içerisinde yayılmasına öncülük etmiştir²⁷⁰. İslam sonrası İran toprakları üzerinde antik İran hükümdarlarının ve pehlivanlarının kahramanlık destanlarını anlatan manzum eserler yerini Hz Ali ve evlâdının hayatını destansı bir şekilde anlatan manzum eserlere bırakmış bu durum da İran toprakları üzerinde Şiiliğin yayılmasına öncülük etmiştir²⁷¹. İslam sonrası dönem şiirinin

²⁶⁵ Bu hikâyede adı geçen Şirin, II. Hüsrev Perviz'in eşi olan Şirin'dir. Ferhad'ın, aşkı Şirin için onun sarayına ulaşmak amacıyla Bistun dağına delmeyi göze aldığı, Şirin ile olan aşkımdan dolayı Hüsrev Pervizle mücadele ettiği hikâyelerde anlatılmaktadır. Bkz. Taberi, II: 324; Reisneya (Trs), 695.

²⁶⁶ Tafazzoli ve Khromov 1996, 82; Reisneya (Trs), 694, 695; Wiesehöfer 2003, 198.

²⁶⁷ Yazıcı 1997, 353.

²⁶⁸ Ferruhmend 1384, 11.

²⁶⁹ Crone 2005, 57; Reisneya (Trs), 708-709.

²⁷⁰ Gazel kelimesi sözlükte *kadınlarla sevgi üzerine konuşmak, söyleşmek* anlamına gelmektedir. Bkz. İpekten 1996, 440; Merçil 1996, 483.

²⁷¹ Yazıcı 1997, 353.

İran'dan almış olduğu diğer bir nazım şekli de *kıta*'dır. İkinci mısraları birbiriyle kafiyeli altı mısradan oluşan bu nazım şekli ile oluşturulan divanlar *mukattaat* başlığı ile bir araya getirilmiştir. İslam sonrası dönemde *Câmî*, *Enverî*, *ibnu'l-Yemin*, *Senâî*, *Rûdekî*, *Nasır-ı Hüsrev* bu tarzda eser ortaya koyan önemli edebiyatçılardandır²⁷².

Sâsânî hükümdarlarının ve soylularının yaşam tarzı, giyim kuşamı ve yeme içme kültürü İslam sonrası dönemde de etkisini devam ettirmiştir. Emevi ve Abbasi sarayı ve soyluları Sâsânîler dönemi yaşam tarzı, giyim kuşamı ve yemek kültürünün büyük ölçüde etkisi altında kalmıştır²⁷³. Sâsânî hükümdarları bahar ayının başlangıcı olan Nevruz bayramlarında kışlık elbiselerini saray çalışanlarına hediye ederler, sonbahar ayına denk gelen *Mihriğan* bayramında ise yazlık elbiselerini saray çalışanlarına ve hizmetlilere hediye olarak verirlerdi²⁷⁴. İbnü'l-Haldun, Sâsânî hükümdarlarının elbiselerini hediye olarak etrafındaki insanlara dağıtması olayını İslam sonrası dönemde, hükümdarların etraflarındaki insanlara ihsanda bulunmuş oldukları *hilat* olayı ile bağlantı kurmaktadır²⁷⁵. İslam sonrası dönemde hilat olayı oldukça yaygınlaşmış ve hükümdarlar atadıkları valilere, saraylarına gelen elçilere *hilat* giydirmeye başlamışlardır. Abbasiler döneminde saray çevresi Sâsânî giyim kuşam tarzını örnek almaya başlamış ve eski İran kıyafetleri resmi kıyafet olarak benimsenmiştir. Abbasi hükümdarları İran tipi uzun külahlar takarlar ve etrafına sarık sararlardı. Bellerine çeşitli mücevherlerle süslü siyah kuşaklar takan hükümdarlar dizlerin üstünde kalan siyah renkte kürkler giyerlerdi. Hükümdarın Sâsânî tarzı giyim kuşamını benimseyen saray ileri gelenleri de İran tarzı giyim kuşamına adapte olmuş ve bu şekilde giyinmeye başlamışlardır. Abbasi hükümdarları eski İran bayramları olan Nevruz ve Mihrican bayramlarını da kutlamaya başlamışlar ve özel alayları ile bu kutlamalara eşlik etmişlerdir²⁷⁶.

Sâsânî hükümdarlarının ava olan düşkünlüklerini bu dönemden kalan edebi eserlerden anlamak mümkündür. Sâsânî hükümdarları avlanma sırasında kollarında avcı kuşlar bulundururlar maiyetlerindeki kalabalık bir alayla ava çıkarlardı. Onların bu usulleri İslam sonrası dönemde de taklit edilmiştir. Abbasi hükümdarları Sâsânî hükümdarları gibi avlanmaktan hoşlanırlardı. Hükümdar Mustansır, Sâsânî hükümdarları gibi av sırasında kolunun üzerinde avcı kuşları tutardı²⁷⁷. İslam fetihlerinden sonra Araplar, avcılığı Farsça bir sözcük olan *beyzere* sözcüğünden türettikleri *bazi*, *biyaz* gibi kelimelerle ifade

²⁷² Aksoy 1992, 505.

²⁷³ Browne 1908, 259; Yarshater 2000, 72; Özgüdenli 2000, 397.

²⁷⁴ Morony 2005, 73.

²⁷⁵ Kristensen 1368a, 537.

²⁷⁶ Yıldız 1988a, 47; Özgüdenli 2000, 397; Avcı 1992, 543.

²⁷⁷ Özyaydın 1992, 101-102.

ederek avcı kuşlarına *baz* ve *bazdar* şeklinde isimler takmışlardır. Yine Abbasiler döneminde Sâsânîler döneminde ihdas edildiği gibi saraya bağlı hayvanların beslendiği çok büyük ağıllar ve bunların malzemelerinin konulduğu ambarlar kurulmuştur. Sâsânîler döneminde bu ambarlara *akhor* adı verilemekteydi²⁷⁸. Bu kavram İslam sonrası dönemde *ahur* şeklinde varlığını devam ettirmiştir. Abbasiler döneminde de devlete ait hayvanların ve savaş atlarının konulduğu bu depolara aynı isim verilmiş ve bu ahırların bakıcılarına *mirahur* denilmiştir²⁷⁹. Abbasilerin tesiriyle İran'da hüküm süren İslam Devletlerinin çoğu bu ambarlar için *paygah* ve ambar görevlisi için *ahursalar* tabirini kullanmışlardır.

İslam sonrası dönemde saray teşkilatında harem adı verilen hükümdar eşleri ve cariyelerin kaldığı kısımda görev yapan, erkeklikten arındırılmış, adlarına *hadim* denilen hizmetkârlar bulunmaktaydı. Hz Peygamber döneminde kesinlikle izin verilmeyen ve adına *igdiş* denilen kişinin kendisini erkeklikten kesmesi olayı İslam öncesi dönemde Sâsânî ve Bizans saraylarında görülen bir olaydı. Sâsânî sarayında harem anlayışı bulunmadığı için hükümdar eşleri ve cariyeleri arasında gezerek hizmet eden görevliler erlikleri alınarak igdiş edilir ve *gulam* olarak görev yaparlardı. Bu *gulamlar* Sâsânî sarayında yeteneklerine göre çok önemli görevlere gelebilmekteydiler. İslam sonrası dönemde ilk olarak sarayda hadım edilmiş görevli bulundurma geleneği Muaviye bin Ebu Süfyan döneminde başlatılmıştır. Başlangıçta hizmetkâr anlamında bu görevliler için kullanılan *hadim* sözcüğü, bu görevlilerin *igdiş* edilmelerinden dolayı *hadım* şeklini almıştır.

²⁷⁸ Seâlebî 1900, 300; Ortaylı 1996, 15; Nefisi 1331, 281; Rıza 1376, 13.

²⁷⁹ Özcan 1999, 203.

KAYNAKLAR

- Aksoy 2002 Aksoy, Hasan, “Kıta”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 25, İstanbul, s.505-505.
- Altungök 2012 Altungök, Ahmet, *İdari, Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Açından Sâsânî Devleti*, (Basılmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi, 2012.
- Altungök ve Bakır 2014 Ahmet Altungök, Abdulhalik Bakır, "Erken Ortaçağların Şehirler Topluluğu: Medâ'in" *Belleten*, C. LXXVIII, S. 281, Nisan, 2014, s.1-40.
- Arûdî 1921 Arûdî, Nizamî, *Chahar Maqala*, (Trs. Edward G. Browne), Cambridge.
- Avcı 1998 Avcı, Casim, “Hilafet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul, s.539-546.
- Avcı 2002 Avcı, Casim, “Küfe”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, İstanbul, s.339-342.
- Ayetollahi 2003 Ayetollahi Habibollah, *The Book of Iran; The History of Iranian Art*, (Çev. Shermin Hagshenas), Tahran.
- Bakır 1992 Bakır, Abdulhalik, “Basra”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul, s.108-111.
- Bakır 2000a Bakır, Abdulhalik, *Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara.
- Bakır 2000b Bakır, Abdulhalik, *Taş ve Toprak Mamulleri Sanayi*, Ankara.
- Bakır 2004 Bakır, Abdulhalik, *Hız. Ali ve Dönemi*, Ankara, 2004
- Bakır ve Altungök 2011 Bakır, Abdulhalik; Ahmet Altungök, “Klasik ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafyası”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI-2, s.361-422.
- Barthold ve Köprülü 1973 Barthold W; Fuad Köprülü, *İslam Medeniyet Tarihi*, Ankara.
- Beksaç 1995 Beksaç, A. Engin, “Eyvan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 12, İstanbul, s.12-14.
- Beksaç 1998 Beksaç, A. Engin, “Hirbetü'l-Mefcer”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul, s.326-327.
- Bilgin 1991 Bilgin, Orhan, “Ayinnâme”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul, s.253-253.
- Bosworth 2000 Bosworth, C. E, “Iran and the Arabs Before Islam”, *The Cambridge History Of İslam*, (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3, Cambridge University Pres, s.593-612.
- Bozkurt 2001 Bozkurt, Nebi, “Kakmacılık”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul, s.216-219.

- Bozkurt 2005 Bozkurt, Nebi, "Mihrican", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 30, İstanbul, s.38-39.
- Bowersock vd. 1999 Bowersock, Glen Warren; Peter Brown; Oleg Grabar, *Late Antiquity; a Guide to the Postclassical Worlds*, Harvard University Press.
- Brossius 2006 Brossius, Maria, *The Persians*, New York.
- Browne 1908 Browne, Edward G, *A Literary History of Persia*, (Edt. Caro Owen Miniasian) The Cambridge Üniversty, London.
- Buck 2008 Buck, Cristopher, "Parsee Festivals", *Festivals in Indian Society*, (Edt. Usha Sharma), New Delhi, s.53-55.
- Canatar 2002 Canatar, Mehmet, "Kethüda", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 25, İstanbul, s.332-334.
- Canepa 2009 Canepa, Matthew P, *The Two Eyes of the Earth: Art and Ritual of Kingship Between Rome and Sâsânîan Iran*, Los Angeles.
- Crone 2005 Crone, Patricia, "Dünya'da İslam'ın Yükselişi", *Cambridge İslam Ülkeleri Tarihi*, (Edt. Francis Robinson), (Çev. Zülâl Kılıç), İstanbul, s.29-68.
- Cristensen (Trs) Cristensen, Peter, "Middle Eastern Irrigation: Legacies and Lessons", *Yale Bulletin*, C. 103, s.15-30.
- Cüneydi 1376 Cüneydi, Feridun, *Tarih-i Mühendisî der İrân*, Nişabur.
- Deryaî 2009 Deryaî, Touraj, *Sâsânîan Persia the Rise and Fall of an Empire*, London.
- Deryaî 2010 Deryaî, Touraj, "Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, V.30, No.3, Duke University Press, s.401-409.
- Dumper 2007 Dumper, Michael; Bruce E. Stanley, (), *Cities of the Middle East and North Africa*, California.
- Durant 1398 Durant, Will, *Tarih-i Temeddün*, (Trc. Ebu Talib Sarihi), Sazman-ı Amuşeş-i İslamî, Tahran.
- Dûrî 1994 Dûrî, Abdulaziz, "Divan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul, s.377-381.
- Ettinghausen 1969 Ettinghausen, Richard, "Some Comments on Medieval Iranian Art", *Artibus Asiae*, V. 31, No. 4, Artibus Asiae Publisher, s.276-300.
- Evyapan 1991 Evyapan, Gönül, "Bahçe", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul, s.477-481.
- Eyice 1993 Eyice, Semavi, "Cami", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul, s.56-90.
- Farrokh ve McBride 2005 Farrokh, Kaveh; Angus McBride, *Sassanian Elite Cavalry-AD 624-642*, Osprey Publishing, New York.

Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslâm Kültür ve Medeniyetine Etkileri

- Farazmand 2001 Farazmand, Ali, “State Tradition and Public Administration in Iran; Ancient and Contemporary Perspectives”, *Handbook of Comparative and Development Public Administration*, (Edt, Ali Farazmand), New York, s.612-630.
- Fattah ve Caso 2009 Fattah, Hala Mundhir; Frank Caso, *A Brief History of Iraq*, New York.
- Fayda 1993 Fayda, Mustafa, “Cerib”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul, s.402.
- Fehd 2000 Fehd, Tevfik, “İlm-i Ahkâm-ı Nücûm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul, s.124-126.
- Ferruhmend 1384 Ferruhmend, Yunus, “Merkez-i İlmi Cüdişapur ve Caygah-ı An der Tahavvulat-ı Ferheng-i Müselmanan”, *Tarih-i Tamaddun-i İslami*, Şomarey-i Evvel, Tabistan, 84, s.3-19.
- Frye 2000 Frye, R N, “The Political History of İnan Under the Sâsânîans” *The Cambridge History Of İnan* (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3(1), Cambridge University Press, s.116-180.
- Frye 2005 Frye, R. N, *İbn-i Fadlan’s Journey to Russia*, Princeton.
- Gartwhite 2005 Gartwhite, Gene R, *The Persians*, Blackwell Publishing
- Genç 2006 Genç, Mehmet, “Mukataa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 31, İstanbul, s.129-132.
- Girişmen 1336 Girişmen, Roman, *İnan Ez Agaz Ta İslam*, (Trc. Muhammed Mu’in), Tehran.
- Godard 1337 Godard, A, “Hüner ve Sanayi-i Sâsânîan”, *Temeddün-i İranî*, (Trc. A. Behnam), Tahran, s.193–197.
- Grantovski 1359 Grantovski, E. A, *Tarih-i İnan Zaman-ı Bastan ta Emruz*, (Trc. Keyhüsrev Kişaverzi), Tahran.
- Gündüz 2007 Gündüz, Şinasi, “Nevruz”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 33, İstanbul, s.60-61.
- Gürsu 2002 Gürsu, Nevber, “Kumaş”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, İstanbul, s.367-370.
- Halıcı 1993 Halıcı, Feyzi, “Çevgân”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul, s.294-295.
- Harekât 1992 Harekât, İbrahim, “Berid”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul, s.498-501.
- Harris 1977 Harris, Cyril M, *Illustrated Dictionary of Historic Architecture*, New York, 1977.
- Hastings 2005 Hastings, James, “Altar”, *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, C. I, Edinburgh, s.333-354.
- Hitti 1980 Hitti, Phillip K, (1980), *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), İstanbul.
- Honour 2005 Honour, Hugh; John Fleming, (), *A World History of Art*, London.

- İbnu'l Belhi 1339 İbnu'l Belhi, *Farsname*, (Trc. Cafer Şiar), Tahran.
- İnalçık 1988 İnalçık, Halil, "Adâletnâme", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, s.346-347.
- İpekten 1996 İpekten, Halûk, "Gazel", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul, s.440-442.
- İpşirli 1992 İpşirli, Mehmet, "Bezîrgân", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul, s.103-104.
- İpşirli 2002 İpşirli, Mehmet, "Kazasker", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 25, İstanbul, s.140-143.
- İsmailî (Trs), İsmailî, Purya, Bakır Ali Adilfer, "Nizam-ı Abyâriy-i İrân der Ruzgar-ı Sâsânîyan", *Fasılnameyi İlmî-Pejohîşi Tarihi*, Sal. 3, Şomare. 8, s.10-22.
- Kaya 1988 Kaya, Mahmut, "Felsefe", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, s.311-319.
- Kallek 1997 Kallek, Cengiz, "Haraç", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.16, İstanbul, s.71-88.
- Kallek 1998 Kallek, Cengiz, "Hisbe", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul, s.133-143.
- Kallek 2001 Kallek, Cengiz, "Kafiz", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul, s.155-157.
- Kallek 2011 Kallek, Cengiz, "Task", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul, s.129-130.
- Kanar 1996 Kanar, Mehmet, "Firdevsi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul, s.125-127.
- Kazıcı 1988 Kazıcı, Ziya, "Ahilik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, s.540-542.
- Kennedy 2007 Kennedy, Hugh N, *The Great Arap Conquests*, Philedelphia.
- Köprülü 1970 Köprülü, Fuad, "Berid", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul, s.541-549.
- Kristensen 1368a Kristensen, Artur, *İrân der Zaman-i Sâsânîyan*, (Trc. Raşid Yasemî), Tahran.
- Kristensen 1368b "Makam-ı Musiki der Temeddün-i Sâsânî", *Temeddün-i İrânî*, (Çev-A. Behnam), Tahran, s. 197-206.
- Kucur 1994 Kucur, Sadi S, "Debir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul, s.63-64.
- Küçükaşçı 2010 Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Şehir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul, s.441-446.
- Lambton 1991 Lambton, Ann K. S, *Landlord and Peasant in Persia*, London.
- Lapidus 2002 Lapidus, Ira Marvin, *A History of Islamic Societies*, Madrid.
- Lucassen 2007 Lucassen, Jan, *Wages and Currency; Global Comparisons from Antiquity to the Twentieth Century*, Bern.

Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslâm Kültür ve Medeniyetine Etkileri

- Mahir 2005 Mahir, F. Banu, “Minyatür”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 30, İstanbul, s.118-123.
- Masse 1337 Masse, H, “Tesisat-ı Zaman-ı Sâsânî”, *Temeddün-i İranî*, (Trc. A. Behnam), Tahran, s.183-187.
- McNeill 1963 McNeill, William H, *The Rise of the West: A History of the Human Community*, London.
- Merçil 1996 Merçil, Erdoğan, “Gazneliler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul, s.480-484.
- Meri 2006 Meri, Joseph W, “Persian Epics”, *Medieval Islamic Civilization; An Ancylopedia*, New York, s.232-233.
- Meri 2006 Meri, Joseph W, “Post or Barid”, *Medieval Islamic Civilization; An Ancylopedia*, New York, s.631-632.
- Mesûdî (Trs) Mesûdî, Ebu’l-Hasan Ali bin Hüseyin, *Mur’uc ez-Zeheb*, C. I.
- Meşkür 1366 Meşkür, Cevad, *Tarih-i İran Zemin*, Tahran.
- Milwright 2010 Milwright, Marcus, *An Introduction Islamic Archaeology*, Edinburgh.
- Mountjoy 2005 Mountjoy, Shane, *River in World History; the Tigris and Euphrates River*, Philadelphia.
- Morony 2005 Morony, Michael G, *Iraq After the Muslim Conquest*, Gorgias Press, New Jersey.
- Nasr 1987 Nasr, Sayyed Hussain, *Islamic Art and Spirituality*, New York.
- Nefisî 1331 Nefisî, Said, *Tarih-i Temeddün-i İnan-i Sâsân*, Tahran.
- Nicolle 1996 Nicolle, David, *Sassanian Armies: the Iranian Empire Early 3rd to mid-7th Centuries AD*, Montvert.
- Ocak 1996 Ocak, Ahmet Yaşar, “Fütüvvet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul, s.261-263.
- Oğuzoğlu 1994 Oğuzoğlu, Yusuf, “Dizdar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul, s.481-482.
- Ortaylı 1996 Ortaylı, İlber, *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, Ankara.
- Özaydın 1991 Özaydın, Abdulkadir, “Av”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul, s.101-104.
- Özcan 1999 Özcan, Abdulkadir, “İstabl”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 19, İstanbul, s.203-206.
- Özcân 2001 Özcân, Abdulkadir, “Kapıcı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul, s.345-347.
- Özen 2001 Özen, Şükrü, “Kâdılkudât”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul, s.77-82.
- Özgüdenli 2000 Özgüdenli, Osman Gazi, “İnan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul, s.395-400.
- Özgümüş 1993 Özgümüş, Üzlifat, “Cam”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul, s.38-41.

- Panaino 2004 Panaino, Antonio, "Commerce and Conflict of Religions in Sâsânîan Iran Between Social Identity and Political Ideology". *Commerce and Monetary Systems in the Ancient World: Means of Transmission and Cultural Interaction*, (Edt. Robert Rollinger, Christoph Ulf), Stuttgart, s.385–401.
- Petersen 1999 Petersen Andrew, *Dictionary of Islamic Architecture*, New York.
- Rawlinson (Trs) Rawlinson, George, *A Manuel of Ancient History from the Earliest Times to the Fall of the Sassanian Empire*, Oxford Universty Press, Second Edition.
- Reisneya (Trs) Reisneya, Rahim, *Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran*, Tahran.
- Rıza 1376 Rıza, İnyetullah, *İran ve Turkan der Zaman-ı Sâsânîyan*, Tahran, 1376.
- Rose 2010 Rose, Jenny, *Zoroastrianism; An Introduction*, New York.
- Schlumberger 1983 Schlumberger, Daniel, "Parthian Art", *The Cambridge History Of İran*, (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3(1), Cambridge University Press, s.1027–1054.
- Seâlebî 1900 Seâlebî, Abdulmelik bin Muhammed bin İsmail, *Gureru'l-Ahbar Mülûk-u Fars ve Sirehûm*, Paris, 1900.
- Strange 2011 Strange, Guy Le, *The Lands of the Eastern Caliphate*, New York.
- Sümer 1994 Sümer, Faruk, "Dihkan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul, s.289.
- Sykes 1915 Sykes, P. M., *A History of Persia*, C. 1, Macmillan Company Press, London.
- Shepherd 1983 Shepherd, Dorothy, "Sâsânîan Art", *The Cambridge History Of İran*, (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3(1), Cambridge University Pres, s.1055–1112.
- Şahîd 1995 Şahîd, İrfan, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, C. 1, Harvard University Press, 1995.
- Şeşen 2010 Şeşen, Ramazan, *İbn Fadlan Seyehatnamesi ve Ekleri*, İstanbul.
- Taberi 1982 Taberi, M. Cerir, *Tarih-i Taberi Tercemesi*, C. II, Can Kitabevi Yay. Konya.
- Tafazzoli ve Khromov 1996 Tafazzoli, Ahmad, A. L. Khromov, "Sâsânîan Iran; Intellectual Life", *History of Civilizations of Central Asia*, V. III, (Edt. B. A. Litvinsky), Paris, s.79–102.
- Taneri 1996 Taneri, Aydın, "Hâcib", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul, s.508-511.
- Valaî 2011 Valaî, Zekeria, "Consideration on Sassanid Architectural Works and Urban Planning in Ancient Persia", *Indian Journal of Science and Technology*, V. IV, No. 10, s. 1384–1390.

Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslâm Kültür ve Medeniyetine Etkileri

- Yakubî 1382 Yakubî, Ahmed bin İshak, *Tarih-i Yakûbî*, C. I, (Trc. Muhammed İbrahim Ayeti), Tahran.
- Yarshater 1988 Yarshater, Ehsan, "The Persian Presence in the Islamic World", *The Persian Presence in the Islamic World*, (Edt. Richard G. Hovannisian, Georges Sabagh), Melbourne.
- Yarshater 2000 Yarshater, Ehsan, "Iranian National History", *The Cambridge History of Iran*, (Edt. Ehsan Yarshater), V. 3 (1), Cambridge University Press, s.359-480.
- Yarshater 2006 Yarshater, Ehsan, "Introduction", *The Cambridge History of Iran*, V. III, (The Seleucid, Parthian And Sâsânîan Periods), Cambridge University Press, s. XVII-LXXV.
- Yazıcı 1997 Yazıcı, Tahsin, "Halk Edebiyatı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul, s.352-353.
- Yazıcı 1991 Yazıcı, Talib, "Arap", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul, s.309-316.
- Yeniçeri 1991 Yeniçeri, Celal, "Bac", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul, 1991, s. 411-413.
- Yetkin 1988 Yetkin, Şerare, "Bağdat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, s.49-56.
- Yıldız 1988a Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbasiler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, s.31-48.
- Yıldız 1988b Yıldız, Hakkı Dursun, "Abdülmelik b. Mervan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, s.266-271.
- Yiğit 1995 Yiğit, İsmail, "Emeviler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul, s.87-104.
- Zakeri 2007 Zakeri, Mohsen, "Translation from Midle Persian (Pahlavi) into Arabicto the Early Arabic Period", Traduction: Encyclopedie Internationale de la Recherche Sur la Traduction, (Edt. Harald Kittel, Juliane House, Brigitte Schultze), Belirlin, s. 1199-1205.
- Zerrinkoob 1383 Zerrinkoob, A. Hüseyin, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran.
- Zuhur 2011 Zuhur, Sherifa, *Colors of Enchantment*, Cairo.
- Whitehouse ve Williamso 1973 Whitehouse, David; Andrew Williamso, "Sâsânîan Maritime Trade", *Iran*, (The British Institute of Persian Studies), V. XI, London.
- Whitehouse ve Brill 2005 Whitehouse, David; Robert H. Brill, *Sâsânîan and Post Sâsânîan Glass*, New York.
- Wiesehöfer 2003 Wiesehöfer, Josef, *Antik Pers Tarihi*, (Çev. M. Ali İnci) Telos Yayıncılık, İstanbul.

Ahmet Altungök

